Мирослав
ЖУКОВСЬКИЙ

НІКОПОЛЬ

Міністерство культури України
Нікопольська міська рада
КП «Нікопольський краєзнавчий музей»
наукова частина
Національна спілка краєзнавців України
Дніпропетровська обласна організація

Жуковський М.П.

Нікополь

(стислий історико-статистичний нарис з історії міста)

Нікополь
Видавець: СПД Фельдман О.О.
2013

ББК 63.3(4Укр)
Ж 86

Жуковський М.П.
Ж 86 Нікополь : стислий історико-статистичний нарис з історії міста. – Нікополь: СПД Фельдман О.О., 2013. – 95 с. + 16 іл.
ISBN 978-966-2421-15-6

Видання містить стислі історико-статистичні дані про найважливіші події з передісторії та історії м. Нікополя Дніпропетровської області, заснованого у 1639 р. козаками Війська Запорозького як Микитинська Січ.

Основою публікації є історико-краєзнавчі та археологічні дослідження автора, документи державних і відомчих архівів, наукових бібліотек України, Російської Федерації, Польщі та Німеччини, статистичні дані виконавчих органів Нікопольської міської ради.

Попередня публікація нарису відбулася в 2011-2012 рр. у газеті «Проспект Трубників» за підтримки засновника газети, директора РПЦ «Січ» Фельдмана О.О.

Рекомендується для ознайомлення учням, студентам, всім, кому не байдужа історія міста та його гостям.

ББК 63.3(4Укр)

Автор історико-статистичного нарису «Нікополь» – Жуковський М.П., заступник директора Нікопольського краєзнавчого музею з 1993 р., заступник директора Нікопольського регіонального відділення науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України з 2002 р.

Фотоілюстративні матеріали надані редакцією газети «Проспект Трубників» за участю Едуарда Слабких.

На обкладинці – фото пам'ятника Богдану Хмельницькому у місті Нікополі, автор – фотомитець Юрій Горобець.

Видання здійснено за підтримки секретаря Нікопольської міської ради Мєтер Михайла Аркадійовича та депутата Нікопольської міської ради (фракція Партії Регіонів) Колесника Вадима Геннадійовича

Використання тексту нарису фрагментами з метою цитування, друкування, рецензування тощо дозволяється за умови посилання на нього у повному обсязі; картографічні документи – з дозволу автора.

ISBN978-966-2421-15-6 © Жуковський М.П., 2013

Переднє слово

Нікополь – давнє козацьке місто, початок якого сягає в період Нового часу. З ним пов'язані біографії таких відомих діячів як гетьман Б. Хмельницький, кошовий отаман І. Сірко, брати-кптитори Я. та І. Шияни, академік А.В. Скороход, футбольний тренер В.О. Ємець. В різний час місто відвідували академік В. Зуєв, письменник О. Афанасьєв-Чужбинський, відкривач марганцевої руди інженер В. Домгер, історик Д. Яворницький та багато інших.

В історії міста Нікополя чітко простежуються дві яскраві сторінки. Перша з них пов'язана з епохою існування козацтва, адже саме звідси козацькі загони на чолі з Б. Хмельницьким у 1648 р. почали звільнення України від польського поневолення. Друга напряму пов'язана з розвитком промисловості, що бере початок в кінці XIX ст. Саме тоді тихий плин життя невеличкого провінційного містечка Нікополь був порушений відкриттям марганцевих руд. З того часу і дотепер місто є одним з центрів металургії Придніпров'я.

З огляду на багату подіями історію, дослідники не оминали Нікополь своєю увагою. Найбільше було зроблено видатним козакознавцем Д.І. Яворницьким та головною редколегією видання «Історія міст і сіл УРСР», очолювану академіком П.Т. Троньком. Д.І. Яворницький головну увагу зосередив на вивченні козацького періоду, тоді як в «Історії міст і сіл Дніпропетровської області» більшість інформації стосується радянського періоду. Тож попри зусилля дослідників і дотепер не існує комплексної історії Нікополя, яка охоплювала б всі історичні періоди існування цього самобутнього міста.

На сучасному етапі одним з центрів вивчення історії Нікополя є Нікопольський краєзнавчий музей, який має цікаву і змістовну експозицію, що розповідає про історію Нікопольщини. Одним з тих, хто в музеї вже багато років досліджує історію міста, є заступник директора з наукової роботи, краєзнавець зі стажем Мирослав Петрович Жуковський. Протягом вже не одного десятка років він збирає інформацію про історію Нікополя від часу його заснування до наших днів. За цей час ним зроблено десятки доповідей на різного роду конференціях, видано статті та брошури, складено довідки, в яких висвітлено різні сторінки

історії славного міста, що колись було столицею Вольностей Запорозьких.

Мирослав Петрович, як справжній краєзнавець і патріот, досліджує літературу та джерела з історії Нікополя цілеспрямовано і ретельно, не зупиняючись перед труднощами, оскільки автор книжки з великою любов'ю і симпатією ставиться до рідного міста. Розвідка є контроверсійною, а, отже, викликає зацікавлення і бажання дізнатися більше про місто, а також є одним зі стимулів для активізації наукових пошуків в напрямку глибшого вивчення його історії. Представлена на розсуд читача чергова книжка М.П. Жуковського є результатом багатолітніх напрацювань і може бути характеризована як історико-краєзнавча розвідка науково-популярного і публіцистичного характеру. Від попередніх робіт її відрізняє комплексність, оскільки тут стисло викладена історія міста Нікополя від давнини до сьогодення. Звичайно, що представлена розвідка не вичерпує всього розмаїття подій і фактів, які наповнюють історичну палітру Нікополя. Сподіваємось, що дослідження триватимуть і надалі.

Немає сумнівів, що з виходом цієї книжки краєзнавча скарбничка Придніпров'я поповниться ще одним цікавим дослідженням.

Ігор Олександрович КОЧЕРГІН,
кандидат історичних наук,
голова правління Дніпропетровської обласної організації
Національної спілки краєзнавців України.

Розділ I

НАЙДАВНІША ПЕРЕДІСТОРІЯ м. НІКОПОЛЯ

Природа Нікопольського краю в давнину

На високому правому березі Дніпра, у тому місці, де Дніпровські плавні до середини 50-х років XX ст. були найвужчими, розташовано найстаріше місто у нижній Наддніпрянщині – Нікополь.

Дніпро в нижній течії, прорізавши русло з півночі на південь через гранітні породи Українського кристалічного щита (відомі в історичній пам'яті нашого народу як пороги), потрапляє у степові простори Причорноморської низовини. Нижче острова Хортиця він змінює напрямок русла, повертає на захід і несе свої води широкою долиною серед плавнів – рівнини островів, вкритої листяним лісом, чагарниками і болотяною рослинністю. Ширина плавнів, як відомо, коливалась від п'яти до тридцяти кілометрів, а їхню значну територію займали заливні луки, прорізані численними водними протоками, озерами і болотами. Багата фауна плавнів і степових рівнин була представлена такими видами тварин: дикі коні (тарпани), ведмеді, вовки, лисиці, зайці, кабани, сайгаки, тури, лосі, боби, кози, собаки тощо. У водах Дніпра – понад 60 видів риби: білуга, осетер, севрюга, стерлядь, сом, короп, судак, окунь, щука, лящ. За наявності найродючішого в Європі чорнозему у цій місцевості були надзвичайно сприятливі умови для життя і діяльності людського суспільства.

Степова зона, до якої входить Нікопольський край, вперше здобуває сучасні обриси після Білінгенської катастрофи у 8213 р. до Р.Х. коли відбулось повне руйнування скандинавських льодовиків теплими водами Атлантики, внаслідок чого настало різке потепління.

Перші мешканці Нікопольського краю

Залюднення регіону в міжріччі Базавлука й Томаківки, що є правими притоками Дніпра, розпочалося епізодично ще в добу пізнього палеоліту та мезоліту, у добу неоліту (нового кам'яного віку VI–IV тис. до Р.Х.) відбувалося постійно. Воно було обумовлено не тільки природними умовами, але й зручним місцем для переправи з одного берега Дніпра на інший через плавні. Саме на цій місцевості, де високий гострий мис глибоко врізався в плавні, і розташувався у майбутньому Нікополь. На той час природним підґрунтям для виникнення поселень було високе трикутне плато вищезгаданого мису над Дніпром, яке крутими схилами сходило до заплави. Особливо виділялася правобережна південна коса у найвузькому місці річкової заплави.

Час неоліту був періодом переходу первісного суспільства від привласнюючих форм господарства (збиральництво, мисливство, рибальство) до відтворюючих (землеробство і скотарство).

У наступному історичному періоді – енеоліті (мідно-кам'яному віці) у IV тис. до Р.Х. в сучасних межах Нікополя у його східній частині – на Лисій Горі – археологи відкрили поселення середньостогівської культури, населення якого поєднувало традиційні заняття мисливством, рибальством із скотарством і примітивним землеробством. Представники середньостогівської культури виготовляли знаряддя праці і зброю з кременю (ножі, скребки, наконечники дротиків і стріл), каменю (зернотерки, бойові молоти), з рогу і кістки (мотики, лощили, рибальські гачки, псалії), глини (плоскодонний посуд). У середньостогівців існував культ предків, про що свідчать безкурганні індивідуальні поховання в ґрунтовних ямах: померлих посипали червоною вохрою, інколи поруч із ними ставили глиняні посудини, а також клали вуздечка, від яких збереглися рогові псалії. Мешканці цього поселення першими в Європі приручили коня, диким предком якого був тарпан, і створили кінську збрую. Незважаючи на те, що середньостогівці розводили овець і кіз, основу общинного багатства становили численні табуни коней.

У цей історичний період виникає нижньомихайлівська культура (початок III тис. до Р.Х. – середина III тис. до Р.Х.), населення якої переважно займалося скотарством і активно освоювало степові простори. Саме з ними вчені-археологи пов'язують виникнення курганного обряду поховання в межах південної України. «Нижньомихайлівці» не тільки досягли великих успіхів в обробці каменю і виготовленні з нього досконалих знарядь праці, але й створили перші на Україні монументальні кам'яні скульптури, що в основному були у вигляді стел. У середовищі «нижньомихайлівців» склався характерний обряд поховання знатних за життя небіжчиків у кам'яних скринях, у яких нерідко внутрішні стіні розписувалися червоними барвниками з вохри.

На території Нікополя перебування «нижньомихайлівців» було відзначено спорудженням перших курганів відомого в археології Нікопольського курганного поля, розташованого на водорозділі річок Чортомлик і Малої Кам'янки (на сьогодні місцезнаходження цієї території від сучасного міського парку ім. 40-річчя Перемоги до села Олексіївка Нікопольського району).

У часи існування ямної історико-культурної спільноти (середина III тис. до Р.Х. – початок II тис. до Р.Х.) напівкочове степове населення нашого регіону зростає. Цьому сприяло впровадження нових технічних засобів – возів на чотирьох колесах.

«Ямники» вели досить рухомий спосіб життя, кочуючи за своїми стадами. Все домашнє начиння перевозили на возах, запряжених биками. Широко розповсюджено було виготовлення округлотілих гостродонних горщиків

з високими або низькими вінцями. Саме з представниками ямної спільноти курганний обряд поховання набув масового характеру. У прямокутних поховальних ямах археологи нерідко виявляють не тільки пофарбовані вохрою кістки небіжчиків та горщики, але й чимало кам'яних, мідних і бронзових знарядь праці і зброї – сокири, наконечники стріл і списів, шила, ножі тощо.

На ранньому етапі існування «ямників» їхні кургани були невеликі, а на пізньому – досягали висоти понад 10 метрів. Насипи споруджувалися, як правило, у декілька прийомів, із перервою в часі між окремими похованнями. У таких курганах містяться від кількох одиниць до кількох десятків могил «ямників». За антропологічними даними населення ямної культури було високорослим, кремезним і широколицим.

Наступною спільнотою на теренах Південної України, а отже, і нашого краю, була катакомбна культура (XX–XVI ст. до Р.Х.). Поховання цієї культури також були виявлені під час досліджень Нікопольського курганного поля. Представники цієї культури отримали таку назву від археологів тому, що ховали своїх небіжчиків у спеціально видовбаних печерках-катакомбах, після чого насипали курган. Померлому у могилу клали площиннодонний горщик з їжею, прикраси з міді, каменю, кістки і зуби тварин, зброю. Господарство «катакомбників» базувалося на кочовому скотарстві. У їхніх похованнях часто зустрічаються деталі возів-гарб.

На території міста археологи також виявили поховання часів зрубної (XVI-XII ст. до Р.Х.) та сабатинівської (XIV-XII ст. до Р.Х.) культур. Вищезгадані скотарські культури, так само як «ямників» і «катакомбників», вчені-археологи пов'язують з найдавнішими іраномовними народами. Частина науковців вважає їх представниками легендарних аріїв – спільноти, яка на початку II тис. до Р.Х. почала розселення в Євразійських степах. Одна із її гілок – індоарійська – просунулася у східний Казахстан, Середню Азію, північний Афганістан та північну Індію. Друга – індоіранська – пройшла через Приаралля і Середню Азію до Персії – сучасного Ірану.

У IX–VII ст. до Р.Х. Північне Причорномор'я, складовою частиною якого є Нікопольський край, населяли іраномовні кочові племена войовничих кіммерійців (першого народу, який відомий під власним іменем). За легендами, кіммерійці були чудовими воїнами-кіннотниками мали на озброєнні залізні мечі та кинджали, а також влучно стріляли з лука.

У центрі Великої Скіфії

На рубежі VII–VI ст. до Р.Х. причорноморські степи захоплюють скіфські племена, які остаточно утвердилися на цій території в V ст. до Р.Х.

За легендами, записаними «Батьком історії» Геродотом Галікарнаським, скіфи вважали своїм прабатьком першу людину – Таргітая, батьками якого були Зевс і дочка Борисфена (Дніпра). Від Таргітая народилося троє

синів: Ліпоксай, Арпоксай, Колоксай, що в перекладі з іранської могло означати «Гора-цар», «Вода-цар», «Сонце-цар», тобто володарі основних сфер – землі, води і неба. На землю перед ними впали золоті дари – плуг, ярмо, сокира і чаша. Коли до цього золота підходили старші брати, воно спалахувало, не даючись їм у руки. Тільки молодшому брату Колоксаю вдалося оволодів небесними золотими дарами. Визнаний потому за старшого, він отримав найбільші володіння, де зберігав вищезгадані священні дари. Від Колоксая пішов рід скіфських царів.

За іншою легендою, прабатьками скіфів вважалися давньогрецький герой Геракл і напівдіва-напівзмія Єхидна, що жила в лісистій місцевості Гілеї – в Дніпровських плавнях. Із трьох синів їхнього шлюбу старшим був визнаний молодший син Скіф, який зумів оперезатися поясом Геракла і натягнути його лук.

У IV столітті до Р.Х. виникла Велика Скіфія – воєнно-політичне об'єднання у межах двох природних зон України – степової та лісостепової. Виникнення цього державного утворення пов'язується з іменем царя Атея, що нібито прожив 90 років і загинув у 339 р. до Р.Х. у битві з військом македонського царя Філіпа (батька найвідомішого полководця давнього світу Олександра Македонського).

Існування скіфської держави, яка носила рабовласницький характер, не могло не мати свого осілого центру. Саме тут, на лівому березі Дніпра, навпроти місця сучасного розташування м. Нікополя, близько двохсот років існувало велике адміністративне і торгово-ремісниче поселення, відоме в науковій літературі як Кам'янське Городище. Це стародавнє місто-фортеця, а також ряд великих і малих скіфських поселень на обох берегах (у тому числі й на території сучасного міста) контролювали переправу через Дніпро.

У радіусі 50–60 км від Кам'янського Городища були сконцентровані найбільші кургани царських скіфів. Усі кургани-велетні, висота яких сягала 20 метрів, розташовані саме тут: Чортомлик, Олександрополь, Солоха, Огуз, Нечаєва Могила. Велика кількість курганів скіфської знаті: Краснокутський курган, Товста, Хомина, Соболєва, Бабина, Гайманова Могили та багато інших – також знаходилися у цьому регіоні. На думку багатьох дослідників, саме тут локалізується скіфський Геррос – територія могил скіфських царів, обряд поховання яких так яскраво описано «батьком історії» давньогрецьким істориком Геродотом Галікарнаським.

Основу багатства скіфів-кочівників складали табуни коней, стада великої рогатої худоби, овець і кіз. У пошуках пасовиськ, залежно від пори року, скіфи здійснювали перекочування на південь або північ. За житло скіфам були великі, криті повстяними накидками вози, до яких були впряжені воли з однієї або кількох пар. На цих возах скіфи перевозили своїх жінок, дітей, зброю, знаряддя праці тощо.

Скіфи постійно вели війни з сусідніми народами, тому чоловіки ніко-

ли не розлучалися зі зброєю, арсенал якої складали мечі-акинаки, кинджали, списи, дротики, бойові сокири, луки і стріли. Археологи часто знаходили їх у скіфських могилах, зокрема на Нікопольському курганному полі, де скіфи ховали померлих або загиблих рядових воїнів-общинників. Відповідно до добре збереженого черепа одного зі скіфів, антрополог М. Герасимов відтворив зовнішній вигляд скіфа, який був похований на території нашого міста 25 віків тому.

У першій половині III ст. до Р.Х. колись могутня держава Велика Скіфія у Північному Причорномор'ї занепадає внаслідок змін кліматичних умов.

Війни за Нижню Наддніпрянщину у давнину

Лише у другій половині II ст. до Р.Х. у нижній Наддніпрянщині з'являються іраномовні сарматські племена, які вели традиційний для них кочовий спосіб життя, а також численні війни з причорноморськими містами-державами і між собою. Археологи виявили чимало сарматських поховань на території Дніпропетровської області, в тому числі й у Нікополі.

У II ст. Р.Х. у Північне Причорномор'я з північного заходу вторглися германські племена готів, які активно використовували переправу через Дніпро в районі сучасного Нікополя, нижче Дніпровських порогів. Поблизу їхнього розташування, відповідно до різних джерел, відомо близько 15 поселень та могильників черняхівської культури, які входили до складу Рейхготланду – земель імперії готів. Унаслідок жорстокої експлуатації готами підпорядкованих племен, зокрема слов'ян, між ними мали місце численні конфлікти та тривалі війни.

Наприкінці IV – протягом V ст. Р.Х. через нижню Наддніпрянщину пройшли хвилі «Великого переселення народів» – гунів і аварів. У VI–VII ст. Р.Х. освоєння цього регіону почали слов'янські племена антів. Однак цей процес слов'янської колонізації був зупинений тюркомовними племенами кочівників – болгарами та хазарами, які намагалися не допустити антів на південь у степ. У IX ст. нижньою Наддніпрянщиною прокотилася ще одна орда – це були угри – кочовики з південного Приуралля. У IX–XI ст. тут кочували орди войовничих печенігів, які чинили напади на Київську Русь.

Через Нікопольський регіон проходив шлях по Дніпру «з варяг у греки» – важлива транспортна магістраль, яка зв'язувала країни Північної Європи з Візантійською імперією і по якій проходили флотилії купців різних країн, посольства Великих Київських князів і візантійських імператорів, що зупинялися на правому березі Дніпра на відпочинок та ночівлю. Також на місці сучасного Нікополя знаходився перетин «грецького» шляху з Соляним із Криму. Головним вантажем купецьких караванів були сіль та різний крам.

У середині XI ст. у степи Нижньої Наддніпрянщини, після розгрому Великим Київським князем Ярославом печенігів під Києвом, приходять кочові племена половців. Половецькі племена, що кочували у нашому краї, входили до складу орди Біла Куманія. Свідченням про їхнє перебування у нашому регіоні є непограбоване поховання жінки-половчанки, виявлене під час археологічних досліджень у 2000 р. на території міського парку імені 40-річчя Перемоги. Століттям пізніше у цьому регіоні, окрім половців, проживають літописні «бродники» – населення, що жило біля дніпровських бродів та перевозів і виникло внаслідок змішання кочових та землеробських і мисливсько-рибальських племен.

У другій половині 30-х років XIII ст. у степи Нижньої Наддніпрянщини вторглися монголо-татари, які прийшли з північного сходу після розгрому Московської Русі і нанесли поразку половцям. Ці землі увійшли до складу західного улусу Золотої Орди. У XIII–XIV ст. через Нікопольський регіон проходив торговий шлях, який зв'язував татарські міста Аккерман (сучасне місто Білгород-Дністровський Одеської області України) та Азак (сучасне місто Азов Ростовської області Росії). У наддніпрянських степах та понад берегами Дніпра кочували татари і почали виникали їх поселення.

У 1395 р. війська Самаркандського правителя Тамерлана здійснили багатотисячний кілометровий похід на захід проти Золотої Орди. Його кіннота напала на поселення татар у Наддніпрянщині, зокрема розташованих по берегах Дніпровських плавнів, і спустошила їх. Після винищення татарського населення середньоазіатські завойовники рушили на схід до своєї країни.

Великий Литовський князь Вітовт, який був ворогом Золотої Орди, скориставшись сприятливою для себе ситуацією, захопив у 1398 р. територію північно-західного Причорномор'я між Дніпром та Дністром. Відомо, що на острові Тавань (район сучасного м. Каховка) литовці збудували укріплення і тримали там митницю. Однак їхнє володарювання тут було недовгим. У середині XV ст. утворилось Кримське ханство на чолі з Гіреями. Татари повернули собі захоплені у них степові простори. З території Північного Причорномор'я вони почали здійснювати безперервні набіги на Поділля, Волинь, Галичину, Наддніпрянщину та Слобідську Україну, руйнуючи міста і села, захоплюючи чимало людей у рабство.

Сприятливі природні умови для життя людини, які забезпечували гарантоване функціонування всіх типів господарства, а також зручність переправи через Дніпро на шляху до Криму, зумовлювали зосередження населення в різні епохи у Нікопольському регіоні, і зокрема, на території сучасного Нікополя. Проте боротьба різних народів та держав за право володіти Нижньою Наддніпрянщиною, особливо в часи раннього середньовіччя, не сприяла постійному проживанню тут людей, а також заснуванню та розташування сталих поселень.

Археологічні надбання краю

Не випадково Великий Кобзар України Тарас Шевченко назвав археологію таємничою матір'ю історії. Багато з того, що відомо про життя і побут давніх народів, стало надбанням сучасного суспільства тільки завдяки археологічним дослідженням, які проводяться у Нікопольському регіоні з 50–60-х рр. XIX ст.

У 1852–1854 рр. Терещенко О.В. та у 1855–1856 рр. Люценко О.Е. дослідили царський скіфський курган Олександрополь (Лугова могила), який мав висоту 21 м та розташовувався за 45 км на північ від м. Нікополь.

У 1859-1863 рр. відомий російський археолог І. Забєлін проводив розкопки царських скіфських курганів на території сучасної правобережної частини Дніпропетровської області в районі Нікополя і Томаківки – Геремесівська Близниця, Краснокутський, Гостра Томаківська могила, Томаківська Близниця, Слоновська Близниця, Кам'яна могила і 20-ти метровий курган Чортомлик.

У 1927–1935 рр. перший нікопольський археолог Ф. Кіранов, науковий співробітник Нікопольського краєзнавчого музею, дослідив багато археологічних пам'яток краю, у тому числі чимало поховань Нікопольського курганного поля.

Після його передчасної смерті, польові і наукові дослідження продовжили наприкінці 1930-х та другій половині 1940-х років археологи Л.Д. Дмитров, Б.М. Граков, О.Г. Кривцова-Гракова. Численні знахідки, виявлені ними у похованнях різних історичних часів, склали основу археологічної колекції Нікопольського краєзнавчого музею.

У 1975 р. та 1979 р. видатний український археолог Б.М. Мозолевський поповнив музейну колекцію кам'яної пластики кам'яною гробницею скіфської цариці із кургана Жовтокам'янка (Драна кохта) та культовими святилищами і кам'яною скринею арійських племен із кургана Чортомлицька Довга могила.

Проте золото царських скіфів із курганів Нікопольського краю, вчені-археологи, як правило вивозили до столичних центрів. Нині воно представлено в експозиціях Санкт-Петербурзького Ермітажу і Київського музею коштовностей Національного музею історії України.

Розділ II

МИКИТИН РІГ НАПРИКІНЦІ XVI – У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XVII століття

Перші згадки про козацтво на Запорожжі

Наприкінці XV століття землі за дніпровськими порогами починають освоювати українські козаки з Канева, Черкас, Києва. Щороку козацькі ватаги займалися рибальством, мисливством, бджолярством, видобутком солі у гирлах Дніпра. Тут, на цій території, вони заснували свої сезонні місця промислів – уходи. Тому в 1527 році кримський хан направив протест уряду Великого Литовського князівства у зв'язку з тим, що канівські і черкаські козаки оселяються по Дніпру поблизу татарських кочовищ.

Проте литовські князі вважали, що ця територія належить їм, і згідно з цим південний кордон з татарами проходить по річках Мурафа, Дністер, Чорному морю, нижній течії Дніпра, у тому числі по Таванському перевозу, і далі – по річкам Вовчій, Самарі та Сіверському Донцю.

В описі Черкаської фортеці від 1552 р. згадуються уходи козаків у районі дніпровських порогів, а також на річках Томаківка, Базавлук, Аргачин (ймовірно, Рогачик – прим. авт.) аж до Тавані. Цілком вірогідно, що посередині вищеназваних річок, що утворювали своєрідний трикутник, козаки використовували переправу через Дніпро в районі сучасного міста Нікополя.

У районі уходів козаки будували тимчасові поселення з невеликими укріпленнями – «засіками», «січами», де вони зберігали продукти промислів і захищались від нападів татар. У цей період, у середині XVI століття, як писав сучасник, тільки черкаських козаків було «по всіх уходах зо триста чоловік».

Колонізація українськими козаками Запорожжя викликала вороже ставлення до них кримських татар, які неодноразово нападали на цей регіон, захоплювали людей в уходах, знищували пасіки, бо степові простори і дніпровські плавні були необхідні татарам як пасовиська для чисельної худоби.

Українські козаки здійснювали відплатні напади на татар, перший з яких документально зафіксовано не тільки в 1492 році, а й у наступних – 1502–1503, 1524, 1538, 1545 роках. У 1556 році український князь Дмитро Вишневецький заснував на о. Мала Хортиця замок, звідки зі своїми козаками організовував напади на татар. Однак у 1557 р., зваживши на переважаючі сили кримського хана, що підступив до замку, залишив його і відступив на північ.

Перша Запорозька Січ

У середині XVI століття воєнно-політична необхідність призвела до заснування українським козацтвом на острові Томаківка (20 км на схід від сучасного м. Нікополя) Запорозької Січі – першого українського міста-фортеці у нашому регіоні, що було головним поселенням та адміністративним центром козаків за порогами Дніпра. За словами польського хроніста М. Бєльського, острів Томаківка **«їм** (козакам – *прим. авт.*) **стоїть за найміцніший замок»**.

Поява Запорозької Січі започаткувала нову добу в історії України. Її утворення відновило процес національного державотворення і призвело до появи центру національно-визвольної боротьби українського народу.

За часів перебування Запорозької Січі на о. Томаківка до 1593 р. сформувалися засади існування Християнської козацької республіки, відомої як Військо Запорозьке (піхота, артилерія, морські сили, сторожова варта тощо); демократично обраний козацькою радою (Колом) Уряд Січі, що називався Кошова старшина (Кошовий отаман, писар, суддя), яка виконувала законодавчі, виконавчі і судові функції відповідно до норм звичаєвого права; символи влади – клейноди; власна скарбниця тощо.

Томаківська Запорозька Січ обороняла Україну від турків і татар; тут відбувся початок першого козацького повстання проти польської шляхти під проводом гетьмана реєстрових козаків К. Косинського в 1591–1593 рр. Ймовірно, що саме тоді (на сьогодні – територія сучасного міста) на найвищому кургані Висока Могила був розташований сторожовий пост січовиків.

Перші згадки про місцевість м. Нікополя – Микитин Ріг і Лису гору

У результаті раптового нападу татар восени 1593 р. Томаківську Січ було зруйновано, і козаки збудували на о. Базавлук на Чортомлицькому Дніприщі (у районі сучасного села Капулівка Нікопольського району) нову Січ – Базавлуцьку (1594–1638 рр.). Саме до року її заснування відноситься перша документальна згадка (занотована у щоденнику посла Священної Римської імперії Еріха Лясоти, який приїздив до запорозьких козаків на Базавлуцьку Січ у липні 1594 р.) про місцевість, на якій розташовано Нікополь.

Еріх Лясота, шляхтич за походженням, уродженець Сілезії, здобув освіту у Лейпцизькому (Німеччина) та Падуанському (Італія) університетах. У 1579–1584 рр. був на військовій службі в іспанського короля, а потім повернувся на батьківщину. Імператор Рудольф II, готуючись до війни з Туреччиною, направив Е. Лясоту послом на Запорозьку Січ, маючи на меті укласти з нею воєнний союз. Посольська місія тривала з 24 лютого по 24 серпня 1594 р. Після укладання союзного договору із січовими козаками Е. Лясота під час повернення на батьківщину у своєму щоденнику занотував:

«Дня 2 липня... Того ж дня до Мамай-Сури, старого городища, де збереглися залишки валів старої фортеці на татарському боці. Потім до Білозірки (річечка, яка тече з татарських степів і тут при впаданні в Дніпро утворює озеро, тут теж є городище й вали великого старого міста). Далі до Кам'яного Затону (затока Дніпра на татарському боці, яка має кам'яний берег і від того отримала свою назву). Тут татари взимку, коли Дніпро замерзає, звичайно влаштовують свою переправу й перехід, а також відкуп, тобто викуп полонених. Звідси берегом аж до Білого озера тягнеться високий насипний вал. А біля нього лежить великий круглий камінь на знак того, що колись тут відбувалася велика битва. Звідси до Микитиного Рогу, що на лівій або руській стороні. Недалеко звідси заночували на острові.

Дня 3 липня. До Лисої гори по лівому або руському боці...»

Е. Лясота написав про Кам'яний Затон і Микитин Ріг як про місця на берегах Дніпра, між якими була татарська переправа, не згадуючи про наявність на його правому березі поселення. Внаслідок постійних нападів татар на запорожців розташування поселення на Микитиному Розі було неможливе.

Зручність переправи як для татар, так і для козаків була обумовлена існуванням трьох перекатів: Кам'янського (довжиною близько 600 м і глибиною 1,2 м), Нижньокам'янського (відповідно 500 і 1,2 м), Британівського (біля о. Британ – 300 м і 1,1 м) та Білоозеровського або Капулівського (хоча, можливо, це були різні об'єкти). Ймовірно, під впливом фізичної сили дії закону Коріоліса (за яким ріки України, які течуть з півночі на південь, підмивають правий берег – прим. авт.) дніпровська течія переміщувала ці перекати, а також змінювала їхні параметри і кількість, однак можливість для найзручнішої переправи від Микитиного Рогу до Кам'яного Затону залишалася, особливо в посушливі роки.

Топоніми Микитин Ріг і Лиса Гора згадуються у відомій пам'ятці російської картографії як «**Большой Чертеж всему Московскому Государству**» (1598 р.). У 1627 р. до цієї мапи була написана «**Книга Большому Чертежу**», яка дійшла до нашого часу. Її упорядники наводять свідчення запорозьких козаків про свою місцевість, зокрема:

«А ниже Томаковки миля Лысые Горки

А ниже Лысые Горки миля Микитин Рог

А ниже Микитиного Рогу миля Затон Каменный».

Видатний український історик М. Грушевський, досліджуючи історію козацтва, наводить в «**Історії України-Русі**» два документи, у яких згадується Микитин Ріг.

Першим є повідомлення Брацлавського хорунжого Хмелецького канцлеру Речі Посполитої про події на Запорожжі та в Криму в листопаді 1628 р. Зокрема, у ньому йдеться про переправу союзних на той час козацьких і татарських військ через Дніпро: «**Рушивши з Микитиного Рогу до Камінного Затону, два дні переправлялись за Дніпро**».

Другим є розповідь про те, як у червні 1637 р. козацький гетьман П. Бут зі своїми прихильниками захопив гармати в Корсуні і перевіз їх на Запорожжя. Він направив козацькій старшині, що залишилася на «волості», листа «**З коша против Микитиного Рогу**» (ймовірно, у районі Кам'яного Затону – прим. авт.). Безперечно, що розташування Гетьманського Коша було тимчасовим, оскільки тут П. Бут очікував деякий час на татар, розраховуючи на їхню допомогу.

Карта Гійома Левасера де Боплана

Першим картографічним документом, на якому позначено місцевість, де розташований сучасний Нікополь, є «**Частина ріки Борисфен за порогами, що називається в народі «Запорожжям» (звідки козаки називаються запорожцями) від острова Хортиця до моря Евксинського**». Його склав відомий французький військовий інженер-архітектор та капітан польської королівської армії Гійом Левасер де Боплан під час перебування на Запорожжі у 1639 р. На цій карті по правому березі Дніпра, вище позначеної річки Чортомлик (**Czertomlik R**) є напис «**Lissakowka**» та «**Miketin R**» (останній розташований паралельно позначеній лінії, яка символізує річку). Вище позначені річка Томаківка та однойменний острів.

У 1652 році карту було підготовлено до друку королівським гравером Гондієм (Гондіусом) у праці Боплана **«Опис України»,** однак з невідомих причин не було опубліковано. У наш час карта зберігається у Гданській науковій бібліотеці Польської Академії наук.

Вищезгадані джерела про Микитин Ріг швидше свідчать про нього як природно-географічний об'єкт на кордоні запорозьких козаків з Кримським ханством, ніж про назву поселення.

Досить вірогідно, що наприкінці XVI – на початку XVII ст. на Микитиному Розі могли перебувати рухомі козацькі пікети як варта для нагляду за цією ділянкою кордону, де була одна з татарських переправ, про яку згадує Е. Лясота.

Багатоликий Микита

За народними переказами, назва урочища або річкового мису Микитин Ріг походить від імені козака Микити, який начебто оселився тут і займався перевозом людей та їхнього майна на кримський берег Дніпра. Про це згадують у записаних в XIX ст. переказах штабс-капітан Генерального штабу М. Драчевський (1850 р.), письменник О. Терещенко (1854 р.), представник Одеського товариства історії та давнини О. Чирков (1860 р.), штабс-капітан Генерального штабу В. Павлович (1862 р.), протоієрей Нікопольської Свято-Покровської церкви І. Карелін (1865 р.), вчений Я. Новицький (1894 р.). Однак існують певні розбіжності у відомостях про особистість Микити: він одночасно виступає як і старий запорожець, і самотній козак-перевізник, і кошовий Січі, і сімейний козак з наймитами, і багатий козак-шинкар.

Розділ III

МИКИТИНСЬКА ЗАПОРОЗЬКА СІЧ

Козацьке місто-фортеця в урочищі Микитин Ріг

У 1638 р. після поразки козацького повстання під проводом Д. Гуні і Я. Остряниці польська влада примусила козаків прийняти положення **„Ординації Війська Запорозького Реєстрового»**. У ньому, зокрема, було ухвалено: **„Полки з їх полковниками повинні по черзі виступати до Запорожжя для захисту цієї області і для того, щоб перешкоджати татарам переправлятися через Дніпро…».** Для татар Микитинсько-Кам'янозатонська переправа була найзручнішою від о. Хортиця до о. Тавань. Також поляки вимагали, щоб реєстрові козаки не допускали переховування на островах і річках запорожців, які готуються до морських походів проти турок і татар. Крім цього, жодний козак не мав права знаходитися на Запорожжі без свідоцтва, виданого польським комісаром. Порушника карали на смерть, якщо того затримаувала варта губерната, який перебуває у Кодаку.

За свідченням літописця Дзевовича, у 1639 р. на Микитиному Розі козаками Війська Запорозького на чолі з Ф. Лінчаєм було споруджено місто-фортецю Січ. Це відбулось одночасно з відновленням поляками Кодака. Фортецю розташували на стратегічному місці – найвищому плато (висота 75–76 м від рівня моря) корінного берега Дніпра. Січ мала земляні укріплення – рів і вал у формі кола, у середині якого знаходились січовий майдан, церква, будівлі куренів та їхні дворища. У системі укріплень Січі був 7-метровий курган – Висока Могила, де було розташовано сторожовий пост козаків, оскільки з його вершини можна було спостерігати за місцевістю як по правому, так і по лівому берегах Дніпра на відстань до 10–12 км. На південь від цих укріплень Січі – берегове земляне укріплення, яке прикривало розташовані при березі р. Підпільної козацькі човни, на яких реєстрові козаки Микитинської Січі повинні були контролювати острови Великого Лугу, аби на них не збиралися нереєстрові козаки для походу на Крим або Туреччину.

Також на стратегічних висотах знаходилися зовнішні сторожові пости Січі: за 13 км на заході – Сторожова Могила, що знаходиться за 1,1 км на північ від сучасного с. Капулівка Нікопольського району (на сьогодні висота цього кургану – 6 м), де у 1967 р. було поховано прах Кошового отамана Чортомлицької Січі І. Сірка; на півночі на відстані 18 км від Січі – царський скіфський курган – Чортомлик, висота якого до археологічних розкопок 1862–1863 рр. становила 20 м; на схід на відстані 16 км на о. Томаківка роль

сторожової вежі виконував, за спогадами старожилів, велетенський баштовий дуб.

Засновники Січі – линчаївці, захищаючи свої права на козацький устрій, вступили у конфлікт із Барабашом – одним із впливових, пропольськи настроєним козацьким старшиною. Цей конфлікт переріс у міжусобну війну між козаками на Запорожжі, у результаті якої линчаївці зазнали поразки.

Однак це не призвело до припинення боротьби проти Барабаша та його прихильників. Линчаївці обрали отаманом І. Полежаєнка – сина вбитого Барабашем козацького судді А. Полежая. У відповідь на це польський гетьман спорядив проти Микитинської Січі каральну експедицію, у результаті дій якої Січ було захоплено.

Таким чином, це свідчить про те, що польський уряд і командування його військ в Україні надавали великого значення контролю за південною прикордонною фортецею на Дніпрі, яка перекривала шлях татарам в Україну та не допускала виникнення вогнищ антипольського руху козаків.

Богдан Хмельницький у Микитинській Січі. Початок національно-визвольної війни українського народу

Наприкінці грудня 1647 р. на Запорожжя, рятуючись від переслідувань польської шляхти, із загоном своїх прихильників прибув чигиринський сотник Б. Хмельницький.

Як повідомляє козацький літописець, він **«спершу подався на острів Бучки, а потім втік на Микитин Ріг, де знайшов там чоловік триста козаків, розповів їм про себе, про все те, що ляхи з козаками задумали зробити, про ту наругу, яку вони чинять не лише над козацтвом, а й над господніми храмами».**

Ймовірно, у цей час Б. Хмельницький виклав довіреним особам з числа запорозької старшини свій таємний намір щодо боротьби з поляками. Козакам було оголошено про рішення послати делегацію до короля і сенату, яка буде клопотатися про права і вольності Війська Запорозького.

Приспавши пильність поляків на Запорожжі, Б. Хмельницький на чолі повстанського загону наніс раптовий удар по Микитинській Січі.

Як повідомляв у своєму листі невідомому адресату подільський суддя Л. М'ясковський 18 лютого 1648 р.: **«4-го числа цього місяця зрадник Хмельницький напав на Січ, де ніс сторожову службу Черкаський полк згідно з своєю домовленістю і наказом Речі Посполитої. Хмельницький захопив весь провіант, забрав усі човни».** Літопис Г. Граб'янки підтверджує: **«Спершу усіх жовнірів польських та німців-найманців (що залогою на Запорожжі стояли) винищив».**

Поляки не могли змиритися з втратою найголовнішого форпоста за порогами Дніпра і направили проти повстанців Микитинської Січі реєстрових козаків черкаського полковника С. Вадовського та чигиринського пол-

ковника С. Кричевського. Б. Хмельницький захопив їхній кінний роз'їзд, а потім ударив по табору каральної експедиції і розгромив його. Втративши в бою понад 30 драгунів і шляхтичів убитими, полковники з рештою війська відступили. Здобуття Микитинської Січі та звільнення Запорожжя від поляків були першими перемогами Б. Хмельницького, що мали стратегічне значення. Таким чином, на початку 1648 року з повстання Б. Хмельницького почалася національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття.

Повсталі козаки обрали Б. Хмельницького старшим Війська Запорозького, після чого він направив своїх представників до польського короля з поясненням причини виступу. Одночасно таємно розіслав посланців у міста і села з універсалами, у яких закликав піднятися на боротьбу з поляками, щоб «**... одним ударом козаки і селяни вдарили. Мені здається, що се більш чесно, ліпше і безпечніше, коли будуть мати щоденно перед очима ворогів, будуть бачити, як здобуваються і самим пострахом займаються міста – аж тоді знелюблять війну, вернуть волю козакам, аби мати спокій...**

Щодо мене, то не буду жалувати ні життя, ні сили, готовий на всякі небезпечності, усе віддам, аби лише для загальної свободи і спокою. І душа моя не потішиться скоріше доки не добуду сього плоду, що я в найвищім бажанні собі поклав».

Наприкінці лютого 1648 р. на Запорожжі вже нараховувалося близько п'яти тисяч чоловік. Як повідомляв польський коронний Гетьман М. Потоцький королю Владиславу IV, повстанці «**бажають також абсолютного панування в Україні, укладати договори з іноземними і зарубіжними володарями, і робити все, що лише забагнеться їх волі та бажанню**». Таким чином, уже на початку Визвольної війни, перебуваючи на території нашого краю, Хмельницький проголосив про здобуття максимальної повноти козацьких прав в Україні.

Важливою для Б. Хмельницького була поїздка у Крим та укладення воєнного союзу з кримським ханом Іслам-Гіреєм, який направив йому на допомогу перекопську орду на чолі з Тугай-беєм.

Богдан Хмельницький – гетьман України

Повернувшись на Січ у супроводі татарського війська, Б. Хмельницький зустрівся з кошовою старшиною і повідомив про союз із Кримом. Наступного дня залпами гармат старшина скликала тисячі козаків на нараду: «**Все Запорозьке військо одностайно і одноголосно назвало Хмельницького своїм гетьманом і 19 квітня постановило і обіцялося стояти за нього у війні з поляками, навіть якщо треба буде головами накласти...**».

Обговоривши на старшинській раді план майбутньої кампанії, Хмельницький оголосив про збір 8000 добровольців для походу, а іншим – запро-

понував залишитися на місці та бути готовими до наказу гетьмана і кошового виступити на новий військовий збір.

У цей час польське командування в Україні видало наказ частині своїх військ «**жеби йшли просто на Запорожжє до Січі зносити Хмельницького або осадити його…**».

22 квітня 1648 р. Б. Хмельницький на чолі 8-тисячної армії українських козаків-добровольців та 20 тисяч татар вирушив Микитиним шляхом назустріч полякам, щоб дати їм бій.

29 квітня 1648 р. на Жовтих Водах почалися затяжні кровопролитні бої українсько-татарського війська з поляками. Саме у ці дні в районі Микитинської Січі відбулася подія, що змінила перебіг Жовтоводської битви. До Микитинської Січі підійшла і розташувалася у Кам'яному Затоні польська флотилія. Під впливом агітації представників Б. Хмельницького, реєстрові козаки, що були на кораблях, підняли повстання і перебили німецьку піхоту і польських драгунів на чолі з Барабашом та Караїмовичем. Чотири повсталі козацькі полки направилися до Жовтих Вод. У ніч з 15 на 16 травня 1648 р. поляки зазнали поразки від об'єднаних сил запорожців, реєстровців і татар.

25–26 травня 1648 р. головні сили польської армії в Україні під командуванням М. Потоцького були розгромлені українсько-татарським військом під Корсунем. Про ці події Б. Хмельницький повідомив у Микитинську Січ та на знак вдячності її козакам за допомогу надіслав чотири хоругви, два бунчуки, дві булави, три пари котлів, шість гармат, тисячу талерів на пиво і триста талерів на церкву Божу Січову.

З позиції сьогодення є можливість оцінити титанічні зусилля Б. Хмельницького під час перебування у Микитинській Січі для розгортання Визвольної війни і відродження Української держави на початку 1648 р.

Віддак у стислі строки він:

– зібрав патріотично настроєних представників українського суспільства, у першу чергу запорозьких козаків; визволив Січ та Запорожжя від поляків. І саме тут сформував із запорожців та інших прихильників боротьби з польською шляхтою боєздатну і матеріально забезпечену повстанську армію, що мала високий моральний дух для ведення бойових дій;

– створив із числа своїх однодумців, що мали здібності до керівництва, Уряд повстанської армії, яка стала Військом-Державою на засадах життєдіяльності Запорозької Січі;

– отримав довіру козацької ради на Микитинський Січі бути гетьманом, а разом із тим і гетьманські клейноди, що одночасно поклало початок державного періоду в історії українського народу, започаткування Української козацької держави – Війська Запорозького обох берегів Дніпра, що існувала до 1775 року;

– уклав воєнний союз із Кримським ханством і отримав від нього збройну допомогу, через що його діяльність набула міжнародного значення;

– об'єднав українську повстанську армію з кінним військом кримських татар і тим самим створив умови для ліквідації переваги польської кавалерії;

– створив систему розвідки, яка не тільки дозволяла виявити наміри польського військового командування, а і зберегти у таємниці свої воєнні плани;

– розгорнув широку агітацію серед населення України та закликав його організовано взяти участь у боротьбі з поляками.

Уже під час перебування на Микитинській Січі Богдан Хмельницький сформував воєнно-політичну мету Визвольної війни – здобути українську державність як козацьку автономію в Наддніпрянській Україні, як перший крок до незалежності України.

Цей задум Б. Хмельницького, який був ним реалізований на Запорожжі, а саме – на Микитинській Січі, ставить м. Нікополь, що веде своє літочислення від цього січового міста-фортеці, в один ряд з містами України, які є місцями початку державних періодів історії українського народу, а саме:

– м. Київ (столиця Київської Русі у V–XII ст., Української народної республіки у листопаді 1917 – січні 1918 рр., Української Самостійної держави з 24 серпня 1991 року і по сьогодні);

– м. Галич (столиця Галицько-Волинського князівства у 1199–1349 рр., яке продовжило державотворчі традиції Київської Русі на українських землях).

Отже, на початку 1648 р. народилася Українська Козацька Держава – Військо Запорозьке, першою історичної столицею якої стала Микитинська Січ. Однак у майбутньому – у 1649 р. – Б. Хмельницький обрав місце для розташування її центру у м. Чигирин. Микитинська Січ почала втрачати свою провідну роль, але зберегла статус головної фортеці Запорожжя.

Микитинська Січ – південний форпост України

Саме туди, після укладення Зборовського договору 1649 р. між Б.Хмельницьким і польським королем Яном Казиміром, почали приходити селяни і козаки, які були незадоволені умовами договору, зокрема – поверненням польської шляхти в Україну. На початку 1650 р. на Микитинській Січі вибухнуло повстання проти Б. Хмельницького. Повстанці обрали гетьманом Війська Запорозького козака Худолія. Б. Хмельницький послав на Запорожжя війська, які придушили виступ, заарештували новообраного гетьмана і відвезли його у Чигирин до суду, за рішенням якого його було страчено, а Микитинську Січ зайняли гетьманські реєстрові козаки, кошовим отаманом якої стала довірена особа гетьмана України.

У 1655 р. татари двічі руйнували Микитинську Січ під час війни з поляками. Зважаючи на те, що Січ – прикордонний центр Війська Запорозького, козаки відновлювали її. Однак внаслідок суперечок з гетьманом

Б. Хмельницьким, які виникли після укладання з поляками Білоцерківського договору, у 1652 р. низові козаки облаштували нову Січ на Чортомлицькому Розі.

У 1657 році після смерті Б. Хмельницького та початку міжусобної боротьби між козацькими старшинами за гетьманську булаву реєстрові козаки залишили Микитинську Січ. Вже у другій половині XVII століття Микитинська Січ називалася Старою, на відміну від існуючої в той же час Чортомлицької (1652–1709 рр.).

Микитинська Запорозька Січ відіграла видатну роль в історії України як центр державотворення її народу. Вона була місцем початку національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. Саме тут під проводом Богдана Хмельницького, обраного гетьманом Війська Запорозького, була започаткована нова доба в історії українського народу та його держави, відомої як Українська козацька держава (1648–1775 рр.).

Розділ IV

МИКИТИН ПЕРЕВІЗ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО

Історичні джерела про Микитин Перевіз

У нікопольському краєзнавстві вважається незаперечним факт згадки про Микитин Перевіз в Андрусівському договорі Московського царства та Речі Посполитої, підписаному в січні 1667 року. Доказом цього слугували праці істориків та краєзнавців І. Кареліна, Д. Яворницького, Г. Шапошникова та інших. Натомість звернення до тексту офіційної публікації договору показало відсутність вищезгаданого посилання на Микитин Перевіз, бо про Запорожжя повідомляється таким чином: «**... И вниз Днепра, что именуется Запороги, тамошни казаки, в каких они там оборонах, островах и поселениях своих живут, имеют быть в послушании, под обороною и под высокою рукою обоих великих государев наших на общую их службу от наступающих, от чего Боже сохрани, бусурманских сил**».

Водночас документальне підтвердження згадки про перевіз через Дніпро між Микитиним Рогом та Кам'яним Затоном є дуже важливим, оскільки цим підтверджується продовження існування козацького поселення на території сучасного міста в період існування Чортомлицької Січі. Кошова старшина Січі після смерті Б. Хмельницького в період Руїни відстоювала автономію на землях Запорожжя, у тому числі на підпорядкування собі прикордонних поселень на переправах, де встановлювала митниці, що приносили Січі стабільні прибутки. Найближчим до Чортомлицької Січі був біля Старої (Микитинської) Січі Микитин Перевіз, який ще мав другу назву – Кам'янський Перевіз.

Вперше про це згадується у повідомленні про російське посольство стольника Ю.Лодиженського до турецького султана і кримського хана, який з більшою частиною людей 15 травня 1667 р. виїхав із Чортомлицької Січі на човнах з наміром через 5 верст висадитися на лівому березі Дніпра. Менша частина складу посольства – 30 рейтарів на чолі з прапорщиком, а також «**лошади де посольские ... послали вверх по Днепру к Каменскому Перевозу и от Сечи де до Каменского Перевозу верст с сем**».

Оскільки Кам'яний Затон, до якого прямувало російське посольство, був на Лівобережжі, то розпочати переправу до нього можна було тільки з правого берега від Микитинського Перевозу, де знаходились козацькі пороми, на яких здійснювались переправи.

Історичні джерела про Микитин Перевіз другої половини XVII сто-

ліття є опосередковані. Так, Бахчисарайський мирний договір між Московським царством і Кримським ханством, укладений у 1681 році, зокрема вказував, що низовим і городовим козакам Війська Запорозького, промисловим людям дозволялось плавати Дніпром задля риболовлі та по всіх степових річках по обидва боки Дніпра, їздити вільно по рибу, сіль і для промислу на звірів аж до Чорного моря. Однак ця господарська і торгова діяльність була неможлива без функціонування Микитиного Перевозу.

У договорі Московського царства і Речі Посполитої про «Вічний мир», підписаний у 1686 році, в статті 3 вказувалось: «**А вниз річки Дніпра, що йменується Запороги, козаки, що живуть у Січі і в Кодаці та перебувають у інших місцях по Задніпров'ю, в яких вони мають бути там на островах і в своїх поселеннях від Січі, вгору Дніпра по гирло річки Тясмин, що впадає в Дніпро, перебуватимуть за цим вічним договором у володінні та державі великих государів, їхньої царської величності також навічно з усіма, що є при них, стародавніми вольностями і місцями, щоб вони, запорожці, як це велося здавна, мали повне задоволення у лісах, так: в звірини та рибних ловитвах і промислі здобування солі».** У статті 10 вищезгаданого договору також наголошувалось: «**Щоб той повстановлений союз був ґрунтовніший і досконаліший, їхня царська величність укажуть відразу ж, у цьому військовому часі нинішнього 7194 року від створення світу, а від Різдва Христового 1686 року, послати з Божою поміччю з огляду на численні бусурманські неправди задля християнського імені і задля звільнення християн, що стануть у бусурманській неволі, свої війська в Січ і на Дніпрові переправи, де кримські війська звикли переправлятися відвертаючи бусурманські сили Кримського хана і заставляючи бусурмана прохід у держави його королівської величності і в тих місцях вони чинитимуть всіляке військове діло та промисел над ворогом Святого Хреста».** Підтвердженням того, що мова йде саме про переправу між Микитиним Рогом і Кам'яним Затоном, є той факт, що під час першого Кримського походу українських козацьких та московських військ 1687 року гетьман І. Самойлович сформував окреме угрупування полків – Чернігівського, Прилуцького, Миргородського городових, Пашковського і Новицького компанійських та одного сердюцького полків, яке спрямував до Микитиного Перевозу. Як повідомляє козацький літописець: «**це військо відлучилося від головних обозів, пішло вниз по Дніпру і переправилося через нього на той бік до Кам'яного Затону».**

Про військове значення Микитиного Перевозу під час бойових дій з кримськими татарами і турками свідчить наступне. Під час укладання Коломацьких статей 1687 року між обраним гетьманом Війська Запорозького і послами Московського царства вказувалось: «**А миру запорожцям із Кримом і містечками ніколи не мали і міцно стерегли, щоб із малоросійських**

міст не їздили в Крим з товарами і зі всілякою живністю, щоб не продавали в Крим і коней».

Після укладання Константинопольського договору 1700 р. між Московським царством та Туреччиною і Кримом російський уряд вирішив зміцнити свої позиції на Запорожжі. За дорученням царя Петра І командувач російськими військами на півдні України князь Кольцов-Масальський зруйнував турецькі фортеці Тавань та Кизикермен і вибрав місце для будівництва нової фортеці Московського царства біля Кам'яного Затону.

Кошовий отаман Чортомлицької Січі К. Гордієнко від імені Війська Запорозького Низового 23 жовтня 1702 р. надіслав протест гетьману України І. Мазепі та російському царю Петру І проти будівництва Кам'яно-Затонської фортеці. Запорожці вважали це будівництво порушенням своїх прав, замахом на прибутки від перевозу між Микитиним Рогом та Кам'яним Затоном, тому силою відстоювали свої права у сутичках з російськими солдатами.

Після розгрому Чортомлицької Січі у травні 1709 р. та через підтримку запорожцями повстання гетьмана І. Мазепи проти царя Петра І, російські війська взяли переправу між Микитиним Рогом і Кам'яним Затоном повністю під свій контроль. Проте це тривало недовго.

Під турецько-татарським протекторатом

Російський цар Петро І у 1711 році розпочав військовий похід проти турків, але на р. Прут потерпів поразку і змушений був укласти мир з Туреччиною, зруйнувати свої фортеці на півдні України, у тому числі й Кам'яний Затон, а також відмовитись від влади над територією Війська Запорозького Низового.

Відтоді запорожці та їхні землі перейшли під протекторат кримського хана і турецького султана. Під їхнім захистом козаки Війська Запорозького Низового повернулися на Запорожжя. Як повідомляє князь С.І. Мишецький: **«Войску Запорожскому даны были перевозы, которые имелись по рекам Днепр и Буг, именно: 1. Перевоз имели в Кайдаке; 2. В Микитине; 3. В Каменке, где у них Сеча была; 4. В Кизикермене, где чрез оные перевозы хаживали из Малороссии купцы и простой народ для продажи и покупки всяких товаров, також и за солью в Крым; також и татары хаживали в Малороссию для означенной добычи».** Це ще раз підтверджує існування козацького поселення Микитин Перевіз у адміністративно-територіальному устрої та в системі економічних зв'язків Запорожжя. Це поселення залишилось і під час повернення запорожців під протекторат Російської імперії в 1733–1734 рр.

Микитин Перевіз Нової Січі

Після російсько-турецької війни у 1734–1739 рр. та встановлення нового кордону між Російською імперією та Кримським ханством, Микитин

Перевіз показано на «**Генеральной ландкарте от Киева по реке Днепру до Очакова и по степи до Азова...**» 1743 р., що підтверджує його важливе значення. Тут знаходилася запорозька залога із 150 козаків із Нової Січі, митниця з посадовими особами від кошової старшини Війська Запорозького Низового – шафар, підшафарій, писар і підписарій. Останні збирали мито, брали відрахунки, необхідні для утримання прикордонної варти і будівель, наглядали за порядком на перевозі. Із документів Коша Нової Запорозької Січі відомо, що шафарами Микитиного Перевозу були: в 1740 р. – Василь, у 1749 р. – Григорій Федяєв та Семен Павлів, у 1755 р. – Іван Окатний; писарями: у 1751 р. – Василь Рецетовий, у 1752–1753 рр. – Артем Васильєв, у 1755 р. - Лук'ян Микитів. Безпосередньо переправа через Дніпро здійснювалася на військових поромах. Значення Микитиного Перевозу для кошової старшини Війська Запорозького Низового було особливо важливим, оскільки Перевоз приносив їй значні прибутки.

За право контролювати перевіз між Микитиним Рогом та Кам'яним Затоном точилася боротьба між запорожцями і татарами. У липні 1743 року депутація від Запорозької Січі повідомляла у Сенат Російської імперії про наміри кримського хана влаштувати перевіз у Кизикермені, куди і направляти торгові валки з Криму.

Ця суперечка дала привід російському уряду посилити свою військову присутність на Микитиному Перевозі. Ще під час війни з Туреччиною у 1734–1739 роках командування російських військ створило біля нього «**Никитинскую заставу**» з піхотною командою. Після закінчення війни тут було розташовано карантин, де протягом певного періоду повинні були перебувати усі приїжджі до України і Росії з Кримського ханства або інших держав. Російські урядовці добилися знищення в 1754 році в Кам'яному Затоні козацького поселення запорожців, яке забезпечувало переправу до Микитиного Перевозу з лівого берега Дніпра.

Російський уряд продовжував постійно тримати у полі зору Микитин Перевіз. Він позначений на «**Генеральной карте от Киева по р. Днепру до Очакова и по степи до Азова...**» інженера-полковника де Боскета (1751 р.). Так, на запит Державної колегії іноземних справ Російської імперії у грудні 1755 року про Кодацький та Микитинський перевози Кошова старшина Війська Запорозького Низового повідомила: «**... означенные перевозы состоят в российской, а не турецкой границе в волностях войсковых запорожских и учрежденый оные Никитинский из давних лет, а когда именно неизвестно, да и в Коше того не ведают за неимением записов...**». Нічого дивного немає у відсутності «записов», оскільки архів Микитинської Запорозької Січі загинув під час нападів на неї татар у 1655 р., а документацію канцелярії Чортомлицької Січі було знищено під час її розгрому російськими військами у 1709 році.

Російський уряд ухвалив тримати в Микитинському перевозі свого прикордонного комісара, а також перекладача від Колегії Іноземних справ

для видання віз і закордонних паспортів та контролю за відносинами між запорожцями і татарами. Першим перекладачем з 1751 р. був Федір Семенов, у 1758–1761 роках – Ілля Муратов, у 1761 р. – Костя Юр'єв, 1762 р. – Василь Рубан. У 1763 р. знову було призначено на цю посаду Ф. Семенова. Також перекладачі мали таємне завдання вести агентурну розвідку проти Туреччини і Криму. Цим же займалися і посадовці від Коша Нової Січі на Микитиному Перевозі.

Про плани розбудови Микитиного Перевозу

У січні 1755 року перекладач Ф. Семенов подає своєму керівництву **«Проект про пристань морських кораблів при Микитинській заставі».** Спостерігаючи у Січі за рухом торгових суден по Дніпру, він помітив, що вони мають обмежену кількість днів для проходження Дніпровськими протоками до неї у зв'язку з падінням рівня води влітку та мілинами. Ф. Семенов запропонував зробити коло Микитинської застави пристань для морських торгових кораблів, які б змогли вести довготривалу торгівлю. Цей проект мав оптимістичний висновок: **«И когда здесь, в Никитинской заставе, таким образом распространится купечество, то по способности времени и обстоятельств и красоте места здешнего можно будет построить город и таможню учредить, то в казну Ее императорского величества не малая прибыль интересу будет. Что же касается доходов кошевого с куренным, убытков им никаких не будет и здесь тоже могут получать, как и там же останутся без озлобления, ибо здесь при Никитинской заставе их перевоз и место».**

Кошова старшина дізналась про цей **«Проект».** Кошовий отаман Нової Січі Григорій Федорович (Федорів) направив рішучий протест київському генерал-губернатору Костюріну, якому був підпорядкований Ф. Семенов: **«Я, атаман кошевой, и со старшиною нижайше просим вышеописанное его, переводчика Семенова, вымышленное представление уничтожить и ему, переводчику, в том отказать».** Але невдовзі відбулися події, які змінили цю думку запорозької старшини.

1 квітня 1756 р. у Новій Запорозькій Січі сталася велика пожежа, під час якої згоріло багато будівель міста-фортеці. Відбудова Січі йшла повільно, бо вимагала значних коштів і великої кількості будівельних матеріалів. Як з'ясувалося, кораблі через мілини на р. Підпільній не завжди могли підійти до пристані Січі. Ось чому козаки, обміркувавши ситуацію, вирішили перенести Січ на Микитин Перевіз. Про це кошовий отаман Г. Федорович (Федорів) повідомив 12 березня 1758 р. гетьману України К. Розумовському. Останній надіслав копію їхнього листа до Сенату Російської імперії.

У січні 1760 р. Сенат повідомив гетьману К.Розумовському: **«... оному запорожскому войску переселиться для лучшей их выгоды на требуемое место при Никитине способно»**. Проте від гетьмана вимагалося підтвер-

дити це рішення. К. Розумовський дав позитивну відповідь у Санкт-Петербург.

У 1761 р. Нову Січ та Микитин Перевіз відвідав член Комерц-колегії, надвірний радник Д. Лодигін з метою організації тут закордонної торгівлі. У його звіті є опис Микитиного Перевозу: «**Оное Никитино есть урочище на берегу Днепра против Каменного Затону в Крымскую сторону, где один указной перевоз со определенным от Коллегии иностранных дел переводчиком и учрежден карантин…, а живут там в Никитине хат до 30-ти запорожцев, ради шинкарства и места для удобнейшего для пристани и к жительству со всеми выгодами (кроме хоромного лесу) ниже порогов лутче нет**».

Д. Лодигін запропонував своєму керівництву не допустити переносу Запорозької Січі в Микитине, а натомість самим збудувати порт і фортецю та зайняти цю дуже вигідну стратегічну позицію.

Влітку 1763 р. на Запорозьку Січ прибув інженер-полковник В. Менцеліус. Він зняв план місцевості від Січі до Микитиного Перевозу, склав проект будівництва січової фортеці та кошторис витрат на її будівництво у сумі 177 857 рублів 88 коп. Проект і кошторис затвердила нова російська імператриця Катерина II на початку 1764 р.

Вищезгадані плани щодо перенесення Запорозької Січі з р. Підпільної на Микитин Перевіз стали відомі кримському хану з донесень шпигунів, а від нього – турецькому султану. Відповідно до цього вони заявили рішучий протест Катерині II. Тому вона змушена була у травні 1764 р. ухвалити: «**…той Сечи Запорожской на новое место перенесение до будущего удобного времени … отложить**».

Розвиток Микитиного Перевозу в 1764-1775 роках

Значення Микитиного Перевозу можна простежити по військово-стратегічній мапі 1764 р. – «**Карта пограничная к реке Днепр и протчим в оную впадающим речкам около лежащих знатных городам, крепостям и протчим местам…**», яка була складена штурманом російського флоту В. Кіпріяновим. На ній поруч із зображенням Микитиного Перевозу є такі написи і позначки:

а) «**Во оном месте к Никитину в мирное время с нагайской стороны был перевоз на паромах**»;

б) позначено запорозькі зимівники понад берегом вгору Дніпра на території, де зараз розташовані Довгалівка та Новопавлівка (Лиса Гора) – історичні передмістя Нікополя;

в) на північний захід від Микитиного Перевозу позначено фортецю понад р. Підпільною (Лапинкою) і напис «**В оном месте прежде была крепость, называемая Запорожская вервь**».

Про вал вищезгаданої фортеці згадує кошовий отаман П. Калнишев-

ський 25 липня 1763 р. у листі полковнику В. Менцеліусу, коли той складав документи, у тому числі й план місцевості для будівництва Січового міста – фортеці на прохання Коша Війська Запорозького.

Позначення на вищезгаданій карті фортеці, без сумніву, вказує на місце залишків Микитинської Січі, а наявність зимівників на ній підтверджує процес інтенсивного заселення в районі Микитиного Перевозу, що свідчить про його роль як адміністративного і торгово-ремісничого центру, а також релігійного для православної парафії Микитинської Святої Покрови Божої Матері церкви. Присутність козацького містечка засвідчує у 1767 році відома карта Річчі Занонні про землі на польсько-запорозько-татарському кордоні. Від часів російсько-турецької війни 1768–1774 рр. збереглося декілька документів про розвиток Микитиного Перевозу. Уже в 1770 р. тут була значна запорозька партія **«находящейся в Никитином казачьей ставки казаки».**

«Описание замка Кинбурна й отданных в силе мирного в 1774 г. июля 10 при Кайнардже по 18 артикулу в Российское владение земель» має такий опис: **«...при самом Каменном Затоне, откуда чрез Днепр от запорожцев, всегда бывает перевоз и называется Никитинской. (У Никитинского перевоза изрядная деревянная церковь и до 20 жилых запорожских изб составляют слободку; перевозят в полую воду сперва на остров, а переехав его опять водою на берег, а летом с того самого острова к Никитину в брод дорога бывает...)».** Довжина переправи від Микитиного до Кам'яного Затону складала три версти.

Під час воєнних дій у Микитиному Перевозі було відкрито поштову станцію на тракті, що поєднував Запорожжя із південно-західними регіонами України. Спочатку тут служило троє, а потім ще семеро козаків. Для обслуговування приїжджих на переправу та місцевих козаків у Микитиному Перевозі було 10 шинків, які давали не менше 235 рублів прибутку для військової скарбниці.

Духовним осередком козацького містечка, як згадувалось вище, була церква Покрови. Коли вона згоріла, завдяки клопотам козаків Війська Запорозького Низового для неї було споруджено нову храмову будівлю. У травні 1775 р. кошовий отаман П. Калнишевський клопотався про її освячення перед вищим православним кліром. На той час до церкви було приписано 300 зимівників, розташованих поблизу Микитиного Перевозу. Під час війни з турками кошова старшина знову звернулась до російського уряду з проханням вирішити питання про перенесення Нової Січі до Микитиного Перевозу, однак відповіді не отримала.

Весною 1775 р. російський уряд таємно вирішив знищити Військо Запорозьке Низове, яке в кріпацькій Росії виглядало островом вільного життя. Наприкінці травня 1775 р. 100-тисячна російська армія під проводом передислокації у Росію та охорони її південних кордонів почала приховану окупацію запорозьких земель. Заздалегідь були розповсюджені чутки, що

частина військ, призначених для служби на кордоні, має бути на відстані 18 верст від Січі на Микитиному Перевозі. Передова група російської армії під командуванням полковника Язикова підійшла до нього на початку червня 1775 року. Залишивши у Микитиному Перевозі піхотний полк з метою блокування виходу до кордону на татарську сторону, основна маса групи здійснила маневр на захід у напрямку до Січі.

4 червня 1775 р. російські війська блокували Січ, роззброїли її залогу, а кошову старшину на чолі з отаманом П. Калнишевським було заарештовано і віддано під суд воєнного трибуналу, який засудив їх на смерть. Проте Катерина II замінила смертний вирок на довічне ув'язнення у віддалених (на Соловки та Сибіру) казематах православних монастирів.

Таким чином, вищенаведене в цілому свідчить, що Микитин Перевіз мав особливий статус прикордонного містечка у Війську Запорозькому Низовому. Він був поселенням, де були у наявності адміністративні установи (митниця, поштова станція), військова залога, церква Святої Покрови Богородиці – центр парафії для мешканців розташованих поблизу сотень зимівників, торгові установи тощо. Микитин Перевіз мав і реальну містобудівничу перспективу відродження Січового міста-фортеці, яку не було реалізовано внаслідок захоплення російськими військами запорозьких земель та знищення Запорозької Січі.

Розділ V

УТВОРЕННЯ МІСТЕЧКА НІКОПОЛЬ ТА ЙОГО РОЗВИТОК У 1775–1800 роках

Міфічний Слав'янськ

Під час знищення Російською імперією Нової Запорозької Січі на початку червня 1775 р. Микитин Перевіз було захоплено піхотними частинами російської армії та включено до складу Новоросійської губернії.

18 липня 1775 року граф Потьомкін Г.О. наказав новоросійському губернатору генерал-майору М. Муромцеву та азовському губернатору генерал-майору В. Черткову поділити землі колишнього Війська Запорозького Низового на провінції, «**а сии последние на города, держась в сем случая того правила, чтоб оныя положением своим как жителям им всем нужным благодетельствовали, так и во всех хозяйственных по губернии распоряжениях удобны были**».

Оцінивши воєнно-стратегічне розташування прикордонних запорозьких містечок, М. Муромцев і В. Чертков повідомили Потьомкіну, що слід побудувати російські фортеці на Микитиному Перевозі, поблизу Кизикермена, у гирла Бугу та ще в деяких місцях, де необхідно розташувати щонайменше по батальйону військ.

3 серпня 1775 року Катерина II видала «**Манифест**» про те, що «**Нет более Сечи Запорожской в политическом ея уродстве**» і «**казаков сего имени**», а також «**и упразднения самого названия**». На хвилі знищення козацького адміністративно-територіального устрою Запорожжя Катерина II у вересні 1775 р. прийняла пропозицію графа Г.Потьомкіна побудувати на Микитиному Перевозі губернське місто Слав'янськ. Незважаючи на те, що даний проект не було реалізовано, Микитин Перевіз було введено до складу утвореного Слав'янського повіту однойменної провінції Новоросійської губернії.

Для робіт з будівництва фортеці Слав'янськ передбачалося залучити 563 майстрів, 1896 робітників та витратити 185 000 рублів, у тому числі за роботу заплатити 42358 рублів, а за будматеріали – 142 642 рублі.

Відповідно до проекту, планувалося збудувати фортецю, яка б мала п'ятикутну форму, та розмістити в ній церкву, комендантський дім, казарми, льохи, школу, лазарет, будинки для офіцерів, священиків та медичного персоналу, спорудити на Дніпрі гавань і зміцнити берег довжиною 250 саженів.

Незважаючи на те, що фортецю так і не було збудовано, на такому документі як «**Генеральная карта Новороссийской губернии, разделенную**

на уезды, сочиненную в 1779 году Иваном Исленьевым» нанесено позначку фортеці з написом «**Славенская**», місце розташування якої було на півдні Славенського повіту Славенської провінції, саме на тому місці, де знаходився Микитин Перевіз.

У зв'язку зі скасуванням Церковної ставропігії Війська Запорозького Низового і створенням відповідно до Указу Катерини II єпархії Славенської та Херсонської, церкву Святої Покрови Божої Матері в Микитиному Перевозі було передано в підпорядкування новому церковному кліру. У листі Новоросійського губернатора Муромцева до архієпископа Славенського та Херсонського Євгенія повідомлялось: «**К Никитинской Свято-Покровской церкви прежде принадлежало более 300 зимовников и ныне** (1777 р. – прим. авт.) **будут принадлежать. В Никитине таможня и небольшое селение, а к тому же главный перевоз и промышленных людей, паче в летнее время, бывает весьма много, кои не оставляют священников своим подаянием, а кроме всего этого большая земля**».

Микитинська митниця

5 лютого 1776 р. Сенат Російської імперії видав указ «**О действиях нового тарифа во вновь учрежденных таможнях: портовых при Азовском море и двух приграничных Никитинской и Миргородской**». Микитинській митниці було підпорядковано Олександрівську, Кінбурнську портову при Чорному морі і лимані, а також заставу при Богородицькому ретраншементі, який одночасно називався Самарою.

21 травня 1776 р. було встановлено штат Микитинської прикордонної митниці у складі директора, 17 митних службовців і 58 службовців кінної митної варти. Як відомо, прибутки Микитинської прикордонної митниці були значними: за 8 місяців 1776 р. вони становили 28 226 рублів 42 копійки, що майже в 2,5 рази більше прибутків Олександрівської, у 7 разів – Петровської та Єнікальської у 9 разів - Керчинської митних застав. Незважаючи на це, 1778 р. був останнім роком, за який звітувала Микитинська прикордонна митниця, бо у наступному році її перевели до Херсону і надали статус портової митниці. Однак протягом деякого часу вона ще носила назву Микитинської. Отже, уряд Російської імперії, створюючи після ліквідації Запорозької Січі російську Микитинську прикордонну митницю, мав за мету забрати собі прибутки скасованої ним же козацької митниці на Микитиному Перевозі.

Нереалізований план будівництва фортеці Нікополь

Незважаючи на те, що будівництво фортеці Славенськ не починалося, російські урядовці докладали зусиль щодо збільшення числа мешканців Микитиного Перевозу, навіть не беручи до уваги, що запорожці, на їхню думку, «**не обнадеживают быть надежными гражданами**». Було оголошено:

«дабы все живущие ныне зимовниками старшины и казаки переселились, где которые пожелают в городах или государственные слободы». На той час (у 1779 році) тільки у Славенському повіті нараховувалось 657 зимівників. Проте лише незначна частина козаків добровільно покинула свої господарства в степу. Відтак російська влада з огляду на зовнішні обставини вдалася до примусових дій проти тих, хто залишався на зимівниках.

У березні 1779 року Росія і Туреччина уклали конвенцію, яка підтверджувала основні положення Кючук-Кайнарджийського миру 1774 року, проте султан домігся для себе значної переваги: кожен новий кримський хан повинен був просити у нього духовного благословення, що посилювало вплив Османської імперії на верхівку Кримського ханства.

З метою зміцнення своїх позицій на кордоні з Кримським ханством, російський уряд здійснював прискореними темпами будівництво Херсону. Крім цього, новоросійському губернатору М. Муромцеву було наказано проектувати фортецю на Микитиному Перевозі. Цей факт підтверджується в документі під назвою **«План вновь прожектированного укрепления Никополь, что прежде назывался Никитин Перевоз, для содержания воинской команды одного баталиона, сочинен 1780 года 30 марта»**, який було складено інженером-прапорщиком М. Радіним.

На вищевказаному плані показано розташування на підвищеному місці правого берега Дніпра фортеці з чотирма капонірними фронтами, чотирма реданами посередині та чотирма внутрішніми кварталами для залоги та окремих будівель. Передбачалося, що у фортеці будуть збудовані провіантський магазин, цейхгауз артилерійських, інженерних та батальйонних команд, пороховий погріб, гауптвахта, церква та інші будівлі.

На північ від фортеці було заплановано **«форштадт для партикулярных** (цивільних – прим. авт) **жителей»**, який простягнеться вздовж р. Підпільної. Він передбачав собою мережу вулиць шириною до 5 саженів, що об'єднували три ряди прямокутних кварталів розмірами 30х25 саженів, з майданом для церкви, крамницями та гостинним двором.

На захід від фортеці – будинок земської канцелярії та форштадт, а запасний провіантський магазин Новоросійської губернії – всередині берегового укріплення вздовж дороги на Покровськ. На той час, як було позначено на вищезгаданій карті, у Микитиному Перевозі було 35 житлових та господарських будівель, що належали його мешканцям.

Проте і цей план будівництва укріплення Нікополь не було реалізовано. Але від цього часу у документах російських органів влади поряд із назвою «Славенський повіт» одночасно використовують назву Нікопольський. У документах 1782–1783 рр. назва «Славенський повіт» не зустрічається, хоча провінція під назвою Слав'янська продовжує існувати до кінця 1783 р.

Ймовірно, що після приєднання в 1783 році до Російської імперії

Кримського ханства, не було необхідності витрачати матеріальні, людські і фінансові ресурси на будівництво фортеці Нікополь.

Перейменування містечка Микитин Перевіз у Нікополь

Першу документальну характеристику про Микитин Перевіз, який остаточно було перейменовано у Нікополь, зустрічаємо 9 червня 1781 р. «**Города Никополя: 15 000 десятин при реке Днепр с правой стороны и речках Чертомлыке и Чертомлычке и по обоим сторонам. Воды довольно, рыбные ловли есть, тростницы, лозы, терновнику и диких груш довольно, сенокосом средственна, а к хлебопашеству способна, однако ж берега крутые каменистые местами**».

У січні 1782 р. Нікополь та Нікопольський повіт було позначено на Генеральній карті Новоросійської губернії.

У Нікополь переселилася частина запорожців із Покровська (колишньої Нової Запорозької Січі) та зимівників. Серед них – колишні кошові отамани Іван Білицький та Іван Черевко, осавул Коленко, військовий писар Антон Головатий, козаки Іван та Яків Шияни. Відомо, що І. Білицький, отримавши від російських урядовців наділ землі у 3000 десятин на р. Топільній, віддав свій будинок Свято-Покровській церкві.

Відповідно до церковних документів за 1781 рік у Нікополі значилося чоловіків – 876, жінок – 132. Всього 1068 душ, у т.ч. духовенства: чоловіків – 17, жінок – 4; чиновників: чоловіків – 47, жінок – 4; селян: чоловіків – 810 і жінок – 120.

Василь Зуєв у Нікополі

У 1781–1782 роках Нікополь відвідав ад'юнкт Російської Академії наук В. Зуєв, який мав завдання оглянути та описати новоприєднані землі. Під час перебування у Нікополі він занотував у подорожних записках: «**Никополь – избранное в степи под построение нового города пустое место на Днепровой протоке, Подпольной называемой... Положение города высокое и ровное; со всех сторон окружает его открытая степь, которая чем далее к западу, тем становится выше. В нем строения хорошие, мазаночные, разделенные прямыми улицами, а соборную церковь и канцелярию, которые стоят на самом верхнем краю берега, сверх того отделяет от жилья пространное поле. В нем числа домов положить нельзя, потому что оное от сгоняемых со степей запорожцев и принуждаемых строиться в городе ежедневно увеличивается. Прошедшего году в нем было не более 70 домов, а ныне в мою бытность считалось более 200, равным образом и об жителях числа показать нельзя, потому что ежедневно на поселения или сами приходят, из каковых нарочитое число составляют жиды, или со степи из островов сгоняют и с хуторов; довольно сказать, что ныне он составляет нарочитой в Новороссийской губернии городок; в котором две церкви и уездный суд**».

Розвиток Нікополя у 1780-ті роки

Згідно з матеріалами ревізії, проведеної у 1782 р., що збереглися в Катеринославській палаті цивільного суду, значилося у Нікополі чоловіків – 1247, жінок – 398; і закріплено за ними 30 000 десятин землі зручної і 2000 – незручної землі.

Однак Нікополь недовго мав статус повітового центру. 30 березня 1783 р. з'явився Указ Катерини II про утворення з Азовської та Новоросійської губерній Катеринославського намісництва, поділеного на 12 повітів, і визначення розташування за зручними умовами для губернського та повітових міст. Оскільки на намісництво розповсюджувалось загальноімперське положення про губернії від 7 листопада 1775 року, то з'ясувалося, що Нікополь не має відповідної кількості мешканців для отримання статусу імперського міста. Тому Нікополь як містечко увійшов до Катеринославського повіту, утвореного Указом Катерини II від 22 січня 1784 р.

Оскільки вищезгадана реформа адміністративно-територіального устрою на запорозьких землях співпала з перенесенням нового кордону Російської імперії з Дніпра до берегів Чорного моря, то Нікополь опинився в територіальній глибині Катеринославського намісництва. 22 червня 1783 року князь Потьомкін Г.О. видав ордер бригадиру Синельнікову І.М. перевести Нікопольську заставу разом з митними службовцями Олександрівської та Кизикерменської митниць до Перекопу.

Таким чином, російські урядовці, здійснюючи політику ліквідації Запорозької Січі та обмеження прав запорожців, не створили з Микитиного Перевозу ні міста, ні фортеці. Їхня діяльність обмежилась перейменуванням його в Славенськ, а потім у Нікополь, куди силою переселяли запорожців з їхніх зимівників.

Тому в 1787 році Катерина II, подорожуючи зі свитою південною Україною та Кримом, не затрималася у Нікополі, незважаючи на те, що для її прийому тут було збудовано дерев'яний палац.

Нікопольська церква Святої Покрови Божої Матері

Духовним осередком Нікополя, що розбудовувався поруч із Микитиним Перевозом, залишалася Свято-Покровська церква. Згідно з описом 1777 року, вона була нова, дерев'яна, «**заднею банею** (куполом – прим. авт.) **по примеру крижевой зделана**» (костьолу – прим. авт.). У 1782 році церковні ктитори (старости) брати Шияни поставили новий іконостас, на якому був дарчий напис: «**1782 года сентября 20 сей иконостас здешними ктиторами Яковом и Иваном Шиянами собственными их, а не чиим другим коштом написан живописным искусством и за весь живописцу от них заплачено 800 рублей**».

Наступного року брати Шияни влаштували ще один іконостас у вівтарі «**на честь церкви, себе же во спасение**». Вони ж замовили за свій кошт

вилити дзвін вагою 45 пудів і 18 фунтів з написом: «**Сей звон зделан в Никопольской Покровской церкви фундаторами Яковом и Иваном Шиянами и всем обществом старанием священника Григория Деева 1790 года**». На честь високоповажних благодійників парафіяни замовили написати їхні портрети.

Крім цього, за розпорядженням Новоросійського губернатора М. Язикова з Покровської в Нікопольську церкву в 1783 році було передано частину культового начиння колишньої Січової церкви Війська Запорозького Низового: 120 богослужебних книг, 28 фелоней, 12 підрізників, 28 пар поручів, 12 епітрахілей, 77 стихарів, 9 поясів, 57 хустин, 11 напрестольних хрестів, 6 пар воздухів, мідної та олов'яної посуди тощо. Значними церковними цінностями були два великих напрестольних підсвічники, два кружки отамана І.Д. Сірка, срібна ікона-ставротека 1747 року з кипарисовим хрестом і часткою животворного древа Хреста Господнього (останній був подарунком ієрусалимського патріарха – прим. авт.), аналой Іоанна Златоуста V ст. від Р.Х., що був подарований Війську Запорозькому Низовому Вселенським Константинопольським патріархом, 50 срібних корон, 4 золоті медалі, ікона Війська Запорозького Низового з образом Божої Матері, Євангеліє 1759 року та багато церковних реліквій.

На початку 90-х років XVIII ст. було визнано, що Нікопольська Свято-Покровська церква була в стадії руйнації. Священик В. Снєжевський та парафіяни зібрали на зведення нової будівлі церкви 1965 рублів 17 коп., заготували близько 500 колод. Вони звернулися до Митрополита Катеринославського Гавриїла з проханням дозволити зведення нової будівлі храму. 21 липня 1793 року Гавриїл видав дозвіл і благословив влаштування у містечку Нікополь на обраному місці (на сьогодні – східна частина площі Визволення – прим. авт.) нової Свято-Покровської церкви.

У липні 1795 року Катеринославське духовне правління повідомило Гавріїлу про завершення будівельних робіт і підготовку іконостаса, антимінса, інших культових речей. Митрополит благословив освятити храм, але через нез'ясовані дотепер обставини освячення було здійснено лише 2 листопада 1796 року.

Нікополь наприкінці XVIII століття

За матеріалами «**Описания к атласу Екатеринославского наместничества**» за 1793 р. значиться казенне містечко Нікополь з числом дворів 425 та числом душ – 1388 чоловіків та 476 жінок. Воно знаходиться «**при реке Днепр и речке Подпольной. С правой же стороны церковь деревянная во имя Покровы Пресвятые Богородицы, мельниц водяных мучных лодейных на Днепре 10, ветряковых 11; жители в том местечке казенные воинские поселяне, купцы, мещане и цеховые; торг имеют мелочными товарами и горячим вином, упражняются в рыбной ловле и хлебопашестве. Река**

Днепр против местечка шириною 300, глубиною 5 саженей. Через реку Днепр переправа паромами и лодками для проезжающих из Катеринославской губернии в Таврическую область».

Протягом останніх двадцяти п'яти років XVIII століття поступово відходили у вічність колишні запорозькі козаки, залишаючи нащадкам не тільки свої хати і майно, але й пам'ять про Січ, заборонену Російською імперією. Прикордонний форпост Війська Запорозького Низового – містечко Микитин Перевіз – царська адміністрація захопила в 1775 р. і перетворила його у містечко Нікополь, яке стало типовим південноукраїнським поселенням, мешканці якого – державні селяни, купці, міщани, ремісники – займалися землеробством, промислами і торгівлею.

Розділ VI

МІСТЕЧКО НІКОПОЛЬ У 1800–1860 роках

Нікополь у першій чверті XIX століття

На початку XIX ст. розвиток сільського господарства, промисловості та промислів у Південній Україні призводить до збільшення торгівлі в Нікополі. Також цьому сприяло вигідне розташування містечка – на Нижньому Дніпрі у місці перетину річкового шляху торгових кораблів та переправи через нього чумацького тракту в Крим. В «**Экономических примечаниях Екатеринославского уезда**», які було складено під час Генерального межування Новоросійської (з 1801р. – Катеринославської) губернії зазначено, що наприкінці XVIII – на початку XIX ст. населення Нікополя нараховувало 3660 осіб (із них 1970 чоловіків та 1690 жінок), що мешкали у 667 подвір'ях. За містечком було закріплено 19930 десятин землі, у т.ч. під поселенням – 270 десятин, оранкою – 2332 дес., сіножаті – 6510 дес. тощо. Відзначалось, що «**в местечке церковь деревянная, казенных домов – 2, магазин – 1, питейных домов – 11, приходское училище; торговых лавок: каменная – 1, деревянных – 30; кузниц – 3**».

У Нікополі протягом року відбувалось чотири ярмарки, на які приїздили купці з інших місцевостей, що виставляли на продаж сукна, шовкові і паперові матеріали, а з найближчих поселень селяни привозили хліб, коней, рогату худобу та різні вироби. У 1817 р. у Нікополі в ярмарках брали участь до 100 00 осіб, а сума проданих товарів оцінювалась у значну суму – 151 000 рублів асигнаціями. 21 квітня 1819 р. у зв'язку зі значним розвитком містечка російський уряд ухвалив встановити в Нікополі посаду городничого.

У зв'язку з численними війнами, які вела Російська імперія з сусідніми державами у першій половині XIX ст., її Генеральний штаб розпочав ретельне вивчення території України. У 1821 р. було складено «**Военно-топографическое описание Екатеринославской губернии**», у якому, зокрема, подано наступне: «**Местечко Никополь, лежащее на правом берегу Днепра и р. Подпольной частию внизу возвышенностей составляющих берега упомянутых рек и частию на покатости оных, строение в оном состоит большей частию из обыкновенных кирпичных домов весьма не обширных, коих считается до 450, одной деревянной церкви и деревянного приходского училища. Число жителей мужского пола 1650, женскаго 1594 душ; главный промысел состоит в хлебопашестве и скотоводстве, в закупке и продаже пшеницы. В оном местечке на Днепре находится пристань и устроен через оную плывучий мост от Таврической Соляной экспедиции...**»

Нікопольський цех вільних матросів та його значення

У першій чверті XIX ст. важливе значення набула пристань м. Нікополя, від якої по Дніпру на торгових судах везли тисячі пудів різного вантажу, а саме: ліс, хліб, дьоготь, вугілля, скло тощо. Для сприяння купецького мореплавства по Дніпру і Чорному морю відповідно до указу царя Миколи I від 26 січня 1834 р. в Олешках і Нікополі було створено цехи або товариства вільних матросів, головними правилами яких були:

1. Товариство організовується із міщан, вільновідпущених, державних селян та різночинців.

2. У вільні матроси записувалися тільки добровольці.

3. Сім'ї або особи, які вписалися до нього, не мали права залишати товариство протягом 10 років.

4. Вільні матроси звільнялися від сплати податків, воєнного постою, за винятком надзвичайних тимчасових обставин, від повинностей земських, особистих, грошових, а також від рекрутського набору.

Для набуття практичних навичок на посаду вільного матроса добровольці повинні були пройти службу на Чорноморському флоті протягом 5-ти років поспіль. По завершенню п'ятирічної служби на військових кораблях кожен отримував від флотського начальства патент на звання досвідченого матроса.

У 1835 р. у Нікопольський цех вільних матросів записалося 800 чоловік, а в 1847 р. він налічував 1800 ревізських душ чоловічої статі.

Збільшення чисельності частини населення у розвитку судноплавства Нікополя позитивно сприяло зростанню підприємництва і торгівлі. У 1838 р. товарообіг у містечку досяг 171 тисячі рублів сріблом. У другій половині 40-х років XIX ст. на ярмарках містечка грошовий обіг складав до 200 тисяч рублів сріблом. Видатною подією в історії дніпровського пароплавства та торгівлі було відкриття у 1847 р. річкового маршруту Одеса – Нікополь – Олександрівськ та прибуття до Нікополя пароплава **«Луба».**

У військово-статистичному огляді Російської імперії по Катеринославській губернії, який у 1850 р. було складено штабс-капітаном Драчевським, відзначалося, що населення Нікополя досягло 6000 осіб, а також у містечку ведеться значна торгівля хлібом, льоном, вовною, салом. Після того як у 1845 р. в результаті великого буревію Дніпро утворив нове широке і глибоке русло від Новопавлівки (Лисої Гори), вздовж Довгалівки та понад східним берегом містечка Нікополь, з'явилася можливість розширити площу нікопольського порту. У тому ж і наступному роках від його пристані було направлено до 200 великих човнів із місцевими продуктами і товарами у Херсон, Миколаїв та Одесу.

Нікополь під час Кримської війни 1853–1856 роках

Восени 1853 р. розпочалася чергова російсько-турецька війна, яка на-

ступного року переросла у збройне зіткнення Росії з Англо-франко-італійським воєнним блоком. Із Нікополя на військову службу було мобілізовано 352 вільних матроси. Додому ж після закінчення військових дій повернулося близько 60 чоловік. Під час Кримської війни 1853–1856 рр. 253 нікопольських вільних матроси було нагороджено орденами і медалями за мужність у боях. Проте їхні сім'ї у відсутність годувальників терпіли злидні і недоїдання, оскільки обіцяний пайок від командування російських військ (3 фунта хліба на день!) майже не видавався.

На той час у Нікополі завдяки зусиллям відомого хірурга М. Пирогова був організований і діяв військовий госпіталь №30, у якому на лікуванні знаходилося близько 5000 поранених і хворих військовослужбовців, із них 1200 померло (поховано на міському цвинтарі – прим. авт.). Важке становище поранених і хворих солдат і матросів було спричинене тим, що військовий комендант і доглядачі розкрадали виділені кошти і медикаменти. І тільки завдяки допомозі нікопольців, зокрема, місцевих сестер милосердя, які підгодовували хворих, більшості з них вдалося вижити у нікопольському шпиталі. За кордоном про ці трагічні події стало відомо завдяки публікаціям О. Герцена у 1859 р. в часописі «Колокол». У 1858 р. було збудовано першу в Нікополі кам'яну церкву преподобного Іоанна Дамаскіна біля братської могили померлих військовослужбовців.

Нікополь наприкінці 1850-х років

Козацьке минуле Нікополя цікавило багатьох видатних людей того часу. У 1827 р. містечко відвідав письменник О. Стороженко, у 1837 р. – В.А. Жуковський і цесаревич Олександр, у 1845 р. – відомий дослідник А. Скальковський, який збирав історичні матеріали про запорожців. У 1857 р. за завданням Морського міністерства у Нікополі деякий час жив О.Афанасьєв-Чужбинський, який яскраво описав у спогадах побут і заняття нікопольців. Він відзначив, що у містечку є 975 будинків та 6812 мешканців. **«Одна большая улица в Никополе похожа на улицу, прочие же плохо застроены, завалены чем попало... В Никополе лавки, сток между двух улиц, обращены к ним тылом, показывая проезжему то дырявые крыши, то полуразрушенные глухие стены, что представляет весьма непривлекательное зрелище...».** Автор підкреслив, що в Нікополі мешкають 1537 вільних матросів, із них 564 особи служили на флоті. Нікопольцям належало 49 каботажних кораблів, із них вільним матросам – 23. Човни і дуби (тип річкового судна – прим. авт.) могли перевозити вантажу окремо кожний від 500 до 8000 пудів (1 пуд – 16 кг. – прим. авт), а всі нікопольські судна могли підняти вантажу приблизно у 186 500 пудів. Це і дало підставу Генштабу Російської армії вважати, що за своїм вигідним становищем Нікополь є одним із найважливіших торгових пунктів губернії. Відповідно до статистичних даних, складених О. Чирковим в останній рік перед скасуван-

ням кріпацтва в Російській імперії, у Нікополі на 1 травня 1860 р. було 7239 осіб, з яких православних християн – 920, католиків – 12, реформаторів – 110, іудеїв – 1276, караїмів – 12. На території міста було 1115 будинків, значна кількість ремісничих майстерень та торгівельних закладів (33 крамниці і 7 заводів, у тому числі: 4 салотопних, 2 цегельних, 1 свічний).

Зростання значення Нікополя як торгово-ремісничого центру та збільшення кількості прошарку міщан у ньому, спричинило до того, що вони усвідомили необхідність зміни статусу містечка. У 1860 р. міщани направили клопотання до Міністерства внутрішніх справ Російської імперії про перейменування м. Нікополя у безповітове місто з наділенням його додатково землею.

Розділ VII

РОЗВИТОК НІКОПОЛЯ У ЧАСИ КАПІТАЛІЗМУ (1861–1916 роки)

Нікополь у пореформений період

На початку 60-х рр. XIX ст. Нікополь вступив у період значних соціально-економічних змін, що відбувалися внаслідок реформ, які проводив цар Олександр II після ліквідації кріпацького рабства у Російській імперії в 1861 році.

У 1864 р. в Нікополі після введення як міського спрощеного самоврядування, так і селянського волосного правління, кількість населення відповідно до статистичних даних становила 7650 осіб, у тому числі: дворян спадкоємних та особистих – 87; духовного звання – 32, купців – 171, міщан – 822, державних селян – 2692, звільнених від кріпацтва – 51, колоністів іноземних – 97, вільних матросів – 2958, відставних солдат із членами родини – 131, іноземців – 3 тощо. Житлових будинків нараховувалось 1229, у тому числі: кам'яних – 9, дерев'яних – 1220, казенних дерев'яних – 2, у яких розташовувалися волосне правління та матроський цех; релігійних споруд – 4, а саме: православних церков – 2, єврейська синагога – 1, молитовний будинок – 1. Серед торгових закладів значилися 2 громадські та 4 приватні склади, 1 кам'яна та 16 дерев'яних крамниць.

На той час у Нікополі працювало 10 заводів (3 салотопних, 3 свічних, 2 пивоварних, 2 цегляних), 1 лісова пристань. Серед ремісників налічувалося 60 майстрів, 42 робітники і 23 учні.

Швидко розвивалася торгівля: щорічно через Нікополь у причорноморські порти - Одеса, Миколаїв, Херсон вивозили 1,8 мільйона пудів хліба, вовни, сала. Внутрішня торгова діяльність у Нікополі в 1865 році оцінювалась у 175 842 руб. 45 коп., ярмарочна – у 134 817 руб. 27 коп.

У Нікополі традиційно проводилися ярмарки – Благовіщенській, Вознесенській, Успенській та Дмитрівській. Останній відбувався та відзначався на Святого Дмитра (26 жовтня) та відзначалася переважно продажем хліба.

Як відомо, тільки на Дмитрівській ярмарці (24–27 жовтня 1865 р.) було відкрито 244 різні крамниці, з них для торгівлі тканинами – 51, галантерейними товарами – 7, готовим одягом – 8, головними уборами – 12, полотном – 15, шкірою і тулупами – 57, горілкою – 32, вином – 6, медом – 15, посудом – 17 тощо.

Торговий люд приїжджав до Нікополя з різних міст – Катеринослава, Чернігова, Орла, Полтави, Херсона, Новомосковська, Павлограда, Слов'я-

но-Сербська, Пирятина, Стародуба, Берислава, Олександрії, Кременчука, Батурина, Бєлгорода, Обояні, Орєхова, Вознесенська. Залежно від запропонованого виду товару було виділено окремі площі для продажу зернових – пшениці, пшона, проса, жита, ячменю, а також борошна, пеньки, солі, риби, фруктів, капусти, цибулі, картоплі, коней, рогатої худоби, овець тощо. Згідно з повідомленнями ярмарочного комітету, на Дмитрівському ярмарку було привезено товарів на суму 124 401 рубль, а продано на 23 421 рубль. Однак у результаті перевірки за дорученням Катеринославського губернатора було встановлено, що насправді товару привезено на 489 298 рублів, а продано на 122 335 рублів. Виявлені факти свідчили про неприховане бажання купців зменшити плату за місце на ярмарку.

Не був винятком і Успенський ярмарок, проведений у Нікополі 15–20 серпня 1866 року. Місцевий поліцейський наглядач повідомив губернатору, що на нього було привезено товарів на суму 221 580 рублів, а їх продаж становив до 101060 рублів. Проте перевіряючий від губернатора у звіті констатував, що **«из расспросов, сколько дозволяла откровенность торговцев, можно заключить, что вышепроизведенные числа далеко неверны и гораздо ниже действительных».** Проведений перерахунок показав, що привезено товару було на 456 157 рублів, а продано на 215 842 рублів, та загинуло під час пожежі на 100 рублів. Як відомо, причина виникнення пожежі була стара як світ: на світанку 19 серпня 1866 р. спалахнули три крамнички офеней (богомазів), що продавали ікони та церковний посуд. На щастя, погода була тиха, пожежу загасили і учасники ярмарку не мали сумніву, що вона виникла через необережність одного із богомазів, який перебував у нетверезому стані.

1 червня 1867 р. мешканці Нікополя направили до Катеринославського губернського правління клопотання про перейменування містечка у місто з наділенням його землею. Незважаючи на те, що це клопотання узгодило Міністерство державного майна, яке вело листування з цього приводу з Міністерством внутрішніх справ, вирішення даного питання затяглося на кілька десятків років.

Розвиток торгівлі в Нікополі вимагав налагодження системи сталого зв'язку. 17 серпня 1881 р. розпочалося будівництво телеграфної лінії Катеринослав – Нікополь довжиною 115 верст. Телеграфну станцію було відкрито 14 листопада того ж року.

Початок індустріалізації Нікопольського краю

У 1883р. гірничий інженер В.А. Домгер відкрив поклади марганцю, що знаходилися на відстані близько 30 км на північний захід від містечка і мали важливе значення для розвитку Нікополя і регіону в цілому. Так, у 1886 р. тут було видобуто 4095 т руди. Як відомо, щороку видобуток марганцю збільшувався і у 1897 р. досяг 163 147 т руди. Таким чином, у період

промислового піднесення в країні Нікопольський марганцевий басейн, у розвиток якого вкладали кошти як представники династії Романових, так і іноземні інвестори, ставав одним із основних джерел сировини для металургії Російської імперії.

У 1883 році в Нікополь, який займав вигідне становище на перетині не тільки торгівельних зв'язків півдня України, але й розвинутого сільськогосподарського регіону, прибули піддані Австро-Угорської імперії Франц та Йоган Каршевські. Маючи на меті розвиток комерції, вони придбали земельну ділянку на околиці містечка, де битий шлях виходив на Катеринослав, на якій побудували ковальсько-слюсарну майстерню. Згодом брати-підприємці розширили її виробничі потужності до рівня механічного та чавунномідноливарного заводу, який виготовляв кінні молотилки, букера, сіялки, віялки та інший сільськогосподарський реманент, який успішно продавали селянам і поміщикам.

У 1895 році на Херсонському шляху поблизу Ярмарочної площі підприємець В.І. Худяков збудував чавунномідноливарний і механічний завод, який у подальшому став одним із провідних промислових підприємств Нікополя, бо виготовлення сільськогосподарського інвентарю на ньому поєднувалося з виробництвом гужового транспорту та ремонтом локомобілів, моторів і газогенераторів.

Нікополь на рубежі XIX–XX століть

Відповідно до першого Всеросійського перепису 1897 р. у Нікополі проживало 8100 осіб. У містечку продовжували співіснувати як міське спрощене правління міщан і купців, так і сільська громада з волосним правлінням та цех вільних матросів.

На рубежі XIX-XX ст. у Нікополі було 14 фабрик і заводів, на яких працювали 300 робітників, а загальний обсяг виробництва промислової продукції сягав близько 250 000 рублів; 154 ремісничих майстерні (кількість працюючих осіб – 914 – прим. авт.) та 2 парових млина. Щороку в містечку проводились традиційні 4 ярмарки з обігом близько 1 мільйона рублів, на яких відбувалась значна торгівля деревиною і хлібом. Також з нікопольської пристані до нижньодніпровських та причорноморських портів вивозилось близько 5 млн. пудів товарів: хліба та іншої сільськогосподарської продукції, марганцевої руди. У 1903 р. в експлуатацію увійшла друга черга Катерининської залізниці Кривий Ріг – Нікополь – Олександрівськ, що, безперечно, позитивно сприяло економічному розвитку не тільки містечка, але й усього регіону.

Нікополь у період революції 1905–1907 роках

Однак економічне зростання Нікополя не вирішувало його соціальних проблем. Поступово його мешканці, як і багатьох поселень України,

втягувалися в боротьбу різних політичних сил і суспільних класів.

У відповідь на наміри нікопольських підприємців – господарів шваць-ких майстерень – збільшити робочий день з 8-ї години ранку до 9–10 години вечора, а в деяких – до 12 години ночі, кравці і кравчині на початку вересня 1903 р. організували економічний страйк. Центральний орган Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), газета «**Искра**», у № 50 від 15 жовтня 1903 р. повідомила у «**Хронике рабочего и письма с фабрик и заводов**» наступну інформацію: «**Никополь. Перед самыми еврейскими праздниками забастовали портные около 70 человек. Выставлены были требования повышения зарплаты и сокращения рабочего дня до 12 часов. Забастовка длилась около недели и поставила хозяев в очень затруднительное положение. Хозяева обращались за помощью в полицию, но из того ничего не вышло. Стачка закончилась 12 сентября полной победой рабочих**».

Приблизно в цей час у Нікополі утворився гурток соціал-демократів, який підтримував зв'язок з Катеринославським комітетом РСДРП, Олександрівською, Херсонською, Одеською соціал-демократичними організаціями. Однак у червні 1904 р. нікопольських соціал-демократів та їхніх прихильників було викрито поліцією. Під час арешту керівника організації Б. Бабкіна поліцейські під час обшуку вилучили у нього більше 700 примірників нелегальних політичних видань, у тому числі 11 примірників Повідомлення про II з'їзд РСДРП, 29 номерів газети «**Искра**» за 1902–1903 роки та «**Южный рабочий**» за 1903 рік, 128 прокламацій до 1 травня – Міжнародного дня солідарності трудящих.

Розгортання економічної кризи в Російській імперії на початку XX століття, невдалі бойові дії російських військ у війні з Японією, що супроводжувалися великими втратами, призвело до зростання опозиційних настроїв у суспільстві. Розстріл царськими військами демонстрації робітників та їхніх сімей 9 січня 1905 р. у Санкт-Петербурзі викликав мітинги та страйки по країні, у тому числі й у Катеринославській губернії. 13 січня 1905 р. в Нікополі на перетині вулиць Катеринославської та Купецької (на сьогодні – вулиці Микитинська та Пролетарська – прим. авт.) було проведено мітинг, який був відгуком на події 9 січня в імперській столиці. Антиурядові заклики чергувалися зі співом «Марсельєзи». Викликана благонадійними громадянами поліція розігнала учасників мітингу та заарештувала найбільш активних.

Проте цей мітинг був тільки початком зростання незадоволення трудових низів містечка своїм становищем. Воно вилилось у безпрецедентну акцію протесту. 22 лютого 1905 р. натовпи робітників із нікопольських заводів зупинили роботу на заводах і млинах, у майстернях і крамницях. Страйк з вимогами до влади тривав до 26 лютого 1905 р. включно.

Одним із найбільших антиурядових виступів на півдні України було

повстання моряків на панцернику «**Князь Потемкин-Таврический**» 14–25 червня 1905 року, у якому брали участь і нікопольці: М. Данилов, М. Камишний, Я. Перепадя, В. Грінченко, Т. Кролевець, В. Усачов.

Влітку 1905 р. відновила свою діяльність Нікопольська організація РСДРП. Одним із її перших кроків була організація бойкоту царського законопроекту про скликання Державної Думи з дорадчими функціями. 27 серпня 1905 р. збори нікопольських робітників та селян під впливом соціал-демократів прийняли резолюцію, де, зокрема, проголошувалось: «**... Ни войны, ни политика устрашений, ни царская дума, лишающая рабочий класс гражданских и политических прав, ни программы, развращающие и затемняющие сознание, не удержат самодержавие от неизбежного падение. Мы убеждены, что только народное вооруженное восстание положит конец позорному существованию самодержавия, а что в этом восстании рабочие, как самый революционный класс, энергично и неуклонно будет бороться за демократический строй и действительный мир народов, так как они обеспечат ему более благоприятные условия для борьбы за социализм. Долой самодержавие! Да здравствует вооруженное восстание народов! Да здравствует демократическая республика! Да здравствует социализм!**».

Всеросійський політичний страйк у жовтні 1905 року змусив імператора Миколу II видати маніфест про дарування підданим імперії певних політичних прав і свобод. Проте радикальні партії соціал-демократів, соціалістів-революціонерів, анархістів закликали продовжувати страйки, мітинги аж до повалення царату збройним шляхом.

Так, під їхнім впливом у листопаді 1905 р. в Нікополі відбувся 3-х денний страйк працівників поштово-телеграфної контори на чолі з В. Шиловим.

На початку грудня 1905 р. розпочався страйк на Катерининській залізниці, до якого приєдналися нікопольські залізничники. 9 грудня 1905 р. вони створили бойовий страйковий комітет (БСК), який взяв під свій контроль залізничну станцію, телеграф, дистанцію шляху від Кічкасу (м. Олександрівськ) до Долгінцево (м. Кривий Ріг). Головою БСК було обрано Красицького. 16 грудня 1905 р. бойова дружина, організована БСК, взяла участь у збройних сутичках з царськими військами в Олександрівську.

22 грудня 1905 р. страйк у Катеринославі припинився. Однак Нікопольський БСК продовжував діяти. 27 грудня 1905 р. на станції Нікополь відбулось збройне зіткнення революційно настроєних залізничників, робітників і селян з царськими жандармами. Тільки отримавши підкріплення військових частин, жандарми розгромили Нікопольський БСК.

Царські органи влади здійснювали надзвичайні заходи з метою придушення революційного руху. Проте рештки нелегальних організацій РСДРП та есерів продовжували свою підпільну діяльність, у тому числі і в Ніко-

полі. У 1906–1907 рр. на таємних конференціях РСДРП в Катеринославській губернії відзначалось про наявність зв'язків Нікопольської соціал-демократичної групи з робітниками та ведення серед них організаційної та ідеологічної роботи.

Нікополь перед Першою світовою війною (1914–1918 рр.)

У кінці першого десятиріччя XX ст. відбулось поступове злиття містечка Нікополь з його передмістями Осередок, Лапинка і Довгалівка, в результаті якого утворилась Нікопольська волость. У 1908 р. кількість її населення становила 10 174 особи, а число дворів – 1579.

Значний інтерес викликають довідкові дані про м. Нікополь та його передмістя і прилеглі до нього села, опубліковані Катеринославською єпархією напередодні Першої світової війни. Продовжуючи традицію протоієрея І. Кареліна, засновника нікопольського краєзнавства, який створив ґрунтовні наукові праці щодо історичного минулого містечка, священики нікопольських церков збирали дані соціально-економічного характеру про свої парафії, між якими існували чіткі межі:

1. Містечко Нікополь. Свято-Покровська церква (збудована у 1796 р.). Кількість населення – 8363 особи, у тому числі православних: чоловіків – 2471, жінок – 2543; католиків – 43 особи, лютеран і менонітів – 37 осіб, євреїв – 3101 особа, старообрядців австрійського толку – 155 осіб, сектантів-штундистів – 13 осіб. На території парафії функціонували такі навчальні заклади: 1 комерційне 7-класне училище, 1 міське 4-класне училище, 2 приватні прогімназії, міське парафіяльне училище ім. Бабушкіна, міське парафіяльне жіноче училище, 2 земських училища, 2 церковнопарафіяльних училища, 4 єврейських школи (хедери), православне місіонерське братство, товариство тверезості. Крім цього, поштово-телеграфна контора, казначейство, лікарня, два чавуноливарних і свічний заводи, відділення Міжнародного Банку, Товариства взаємного кредиту. До Свято-Покровської церкви приписана цвинтарна церква в ім'я преподобного Іоанна Дамаскіна (збудована у 1854 р.)

2. С. Лапинка. Воздвиженська церква (збудована у 1894 р.). Всього парафіян – 3087, у тому числі чоловіків – 1544 особи, жінок – 1543 особи. Функціонували 3 школи (1 церковнопарафіяльна і 2 земських).

3. С. Довгалівка. Свято-Троїцька церква (збудована у 1894 р.). Всього парафіян – 3080, у тому числі чоловіків – 1516 осіб, жінок – 1564, сектантів – 8 осіб; фукціонували 4 школи (1 церковнопарафіяльна і 3 земських).

4. М. Нікополь. Спасо-Преображенська церква (збудована у 1898 р.). Всього парафіян – 1983. Серед них чоловіків – 978 осіб, жінок – 1005 осіб, сектантів – 8 осіб. У наявності є 1 земська школа, 1 чавуноливарний завод.

5. С. Новопавлівка. Миколаївська церква (збудована в 1900 р.). Всього парафіян – 5018, у тому числі чоловіків – 2529 осіб, жінок – 2489 осіб. Фун-

кціонують 3 школи (1 церковнопарафіяльна, 1 земська, 1 Міністерства народної освіти).

6. С. Сулицько-Лиманське. Церква Різдва Богородиці (збудована у 1829 р.). Всього парафіян – 2530, у тому числі чоловіків – 1738 осіб, жінок – 1792 особи; функціонують 2 земські школи.

Таким чином, у 1914 р. загальна кількість населення Нікополя з передмістями та прилеглими селами становила 24 077 осіб. Загальна кількість будинків – 2692, у тому числі кам'яних – 59, глинобитних – 2128, змішаних – 505. Таку кількість людей забезпечували водою всього десяток водовозів, які набирали її в Дніпрі, недалеко від берега. На той час каналізаційні споруди в містечку і селах були відсутні.

Серед приватних підприємств сфери послуг найбільшим попитом користувалися аптеки (4), аптеки-магазини (4), трактири і чайні (11).

Загальна кількість промислових підприємств у Нікополі досягла 29, загальний обсяг виробництва продукції становив 1 343 400 рублів, крім того, працювали 28 майстерень, 2 споживчих товариства і 4 друкарні. Найбільш відомими підприємствами в Нікополі були чавуноливарний і механічний завод В.І. Худякова, механічний завод землеробних машин та знаряддя З.М. Халамова, завод сільськогосподарського інвентарю і машин братів Каршевських, лісопильний завод братів Педенко, цегельні братів Королькових, Трусова, Єрпулєва, Вібе і Діка, Дрянного і К°, млини братів Шор, Зіменса, Тисена, Нікопольського товариства, пивзавод Штекеля.

У Нікополі розгорнули свою діяльність відділення Петроградського Міжнародного Комерційного банку, Російського зовнішньоторгового, Азовсько-Донського Комерційного банку, агентства страхових компаній – Петроградського товариства страхування, страхових товариств «**Россия**», «**Саламандра**».

У червні 1913 р. в Нікополі було встановлено телефонний зв'язок із Катеринославом та іншими містами губернії, а також відкрито міську телефонну станцію, яка мала кілька десятків абонентів.

Напередодні Першої світової війни у м. Нікополі діяло міське спрощене управління. Тривалий час міським старостою був почесний громадянин і купець Я.Ф. Вітчинкін. Боротьба мешканців за надання міських прав примусила органи Російської імперії дозволити створити міську думу, вибори до якої відбулися 8 лютого 1915 р. Згідно з законодавством від 1892 р. з 178 виборців у виборах взяли участь 75 осіб, які обрали 23 гласних (депутатів) і 5 кандидатів у гласні Нікопольської міської думи. Першим міським головою Нікополя було обрано купця Я.Ф. Вітчинкіна. Під його керівництвом було розроблено кошторис витрат першого бюджету міської думи з використанням капіталів Нікополя у сумі 148 599 рублів 75 коп., але внаслідок інфляції, яку викликала Перша світова війна, їхня вартість була знецінена.

Культура в Нікополі на початку XX століття

На початку XX століття у Нікополі сформувалася стійка соціально-культурна інфраструктура. Провідні місця посідали такі навчальні заклади: гімназія О. Пузіно, приватна жіноча прогімназія М. Стифель, міське жіноче училище, комерційне училище.

Яскравою сторінкою культурного життя Нікополя була організація і відкриття 17 грудня 1906 р. Нікопольської громадської бібліотеки, фонд якої на момент відкриття нараховував кілька десятків книг і близько 150 брошур. Протягом певного періоду до фонду бібліотеки надійшли книги, передані відомими вченими і письменниками Росії (144 прим.), а також приватними особами: Коломойцевим (158), Черовим (119), Бабушкіним (210). Надходили книги з Харківської і Миколаївської бібліотек, редакцій періодичних видань «**Новый мир**», «**Современная жизнь**», «**Южная Заря**» тощо. На 1907 р. книговидача складала 20 801 примірник. Бібліотека поповнювалась не тільки художньою літературою, але й історичною, зокрема працями з історії запорозького козацтва Д.І. Яворницького, та політичною – творами К. Маркса, В. Леніна, Г. Плеханова, К. Каутського.

У березні 1908 р. рада Нікопольської громадської бібліотеки обрала почесним членом бібліотеки російського письменника Льва Толстого на честь його 80-річчя та за багаторічну літературну діяльність.

Під впливом революційних подій Нікопольська громадська бібліотека стала одним із місць формування ліберально-прогресивних політичних поглядів на розвиток Російської імперії. Тому навесні 1907 р. голову Нікопольської громадської бібліотеки В. Богословського було обрано від Катеринославської губернії депутатом Другої Державної Думи Російської імперії.

Важливим джерелом пізнання рідного краю було відкриття у 1914 р. Нікопольського районного земського педагогічного музею, у якому були представлені виставки мінералів, пам'яток археології, гербарії, а також організація сінематографів тощо.

Напередодні Першої світової війни в Нікополі працювали 2 лікарні на 41-е місце, у яких надавали медичну допомогу 6 лікарів, 12 акушерів та фельдшерів. Крім цього, приватну практику мали кілька лікарів, найвідомішим з яких був В.М. Копп.

В останнє десятиліття XIX – та перше десятиліття XX ст. в Нікополі сформувався адміністративний та фінансово-торговий центр у межах вулиць Катеринославська, Преображенська, Кримська, Запорозька, Херсонська, Микитинська, Поштова, Думська, Купецька. На той час вони були найбільш упорядкованими, бо заможні нікопольські купці (Гусєв, Тимофеєв та інші) забудовували їх одно- і двоповерховими будинками в стилі «модерн». Також привертав до себе увагу і готель Мєлкова. Видатним пам'ятником містобудування стали торгові ряди, або Шопа, у південній частині центральної площі – Базарної. Великою популярністю користувалася продукція

фотоательє С. Аптовича та друкарні В. Вайнштейна. Окрасою Нікополя був міський сад, який утримувався купцем Єрлашовим. Тут відбувались виступи приїжджих артистів, зокрема у 1895 році першого українського театру М. Кропивницького, масові гуляння.

У другій половині XIX – на початку XX ст. Нікополь відвідали видатні діячі культури, науки та мистецтва, а саме: М. Костомаров, І. Рєпін, Д. Яворницький, М. Кропивницький, І. Бунін, С. Прокоф'єв та інші.

Перша світова війна

Розвиток Нікополя базувався на великому потенціалі економіки регіону, яку було створено завдяки праці та зусиллям кількох поколінь нікопольців. Незважаючи на це, на перший план виступали соціально-політичні суперечності, які загострила Перша світова війна, що почалась 1 серпня 1914 р. Сотні нікопольців було мобілізовано в армію і на флот. Більшість із них назавжди залишилася на полях боїв або померла у військових шпиталях. І тільки Господь знає зараз їхні імена, оскільки архіви військового відомства в Нікополі згоріли.

У Нікополі було розташовано військову частину та шпиталь для поранених військовослужбовців російської армії, яких лікували нікопольські медики.

Розділ VIII

НІКОПОЛЬ У НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАННЯХ 1917–1921 років

Революційна криза 1917 року

Внаслідок глибокої кризи, що охопила Російську імперію на третьому році її участі у Першій світовій війні, а також повстання робітників і солдат у Петрограді в лютому 1917 р., цар Микола II зрікся престолу. Влада перейшла до рук Тимчасового революційного уряду, який оголосив про проведення демократичної політики в інтересах народів Росії і усунення царських чиновників від керівництва державою на всіх рівнях. Тому після повалення влади російського царя, в Нікополі 5 березня 1917 р. утворився місцевий орган Тимчасового уряду – Нікопольський виконавчий комітет (далі НВК – прим. авт.). До його складу увійшли представники селянської громади, військового гарнізону, вільних матросів, робітників та міського населення. Першим головою НВК, був М. Алексєєв. З метою здійснення керівництва Нікополем та його мешканцями на засідання 8 березня 1917 р. (за ст. ст.) НВК було організовано такі комісії: продовольча, міліційна, фінансова, санітарна тощо. Також Виконком видавав такі періодичні видання: «**Вестник Запорожья**» та «**Бюллетень Никопольского комитета**».

У Нікополі було створено місцеві осередки російських, українських, єврейських політичних партій та громадських організацій. 10 березня 1917 р. в м. Нікополі відбулося Свято Свободи, у якому взяли участь робітники, солдати місцевого гарнізону та учні. Після урочистого молебну свято закінчилося урочистою ходою тисяч нікопольців. Один із учасників цієї події відзначив: «**Яркое весеннее солнце, оживленные группы граждан с красными знаменами, непринужденные свободные речи ликующего народа – все создавало впечатление настоящего народного праздника...**». Саме на цьому святі вперше в Нікополі українські патріоти із організації «**Просвіта**» підняли синьо-жовтий прапор з вишитим написом «**Нехай живе вільна Україна**».

8 (21) березня 1917 р. робітники нікопольських підприємств створили Раду робітничих і солдатських депутатів, головою якої було обрано М. Баранова. На початку квітня 1917 року в Нікополі вийшов перший друкований номер газети «**Известия рабочих и солдатских депутатов**», засновником якої була вищезгадана Рада.

4 травня 1917 р. під впливом більшовицької агітації Нікопольська рада робітничих і солдатських депутатів направила телеграму до Петроградського

виконавчого комітету робітничих та солдатських депутатів, у якій висловлювала підтримку виконавчому комітету та Тимчасовому уряду допоки їхня діяльність не буде суперечити інтересам трудящих. Також у телеграмі вказувалось на недовіру «жовтій» пресі, яка розвінчувала діяльність лідера більшовиків В. Леніна в Росії.

Політична та економічна криза в Росії продовжувала поглиблюватися. Більшовицька партія на початку липня 1917 року здійснила спробу захопити владу в Петрограді, однак отримала поразку. 9–11 липня 1917 року в Катеринославі відбулась екстрена нарада міських і районних рад робітничих і солдатських депутатів, у якій взяв участь представник Нікопольської Ради В.Г. Антипов. З ініціативи більшовиків було обговорено такі питання: «**Про події в Петрограді 3–5 липня 1917 р.**» та «**Про участь Ради під час виборів в місцеве самоврядування**». Під час засідання більшовики закликали представників рад захопити владу на всіх рівнях.

Політична боротьба восени-взимку 1917–1918 років

Особливу активність проявили місцеві більшовики після Жовтневого перевороту 1917 р. в Петрограді, у результаті якого Тимчасовий уряд було арештовано загонами Петроградського більшовицького Військово-Революційного комітету, який у подальшому передав владу Другому Всеросійському з'їзду рад робітничих і солдатських депутатів. Отже, в Нікополі більшовики створили військово-революційний комітет (далі ВРК – прим. авт.) на чолі з В. Антиповим, який до цього часу працював техніком-будівельником. Військовий старшина 32-го Донського кавалерійського козацького полку більшовик П. Миронов під час проходження козаків через залізничну станцію Нікополь надав ВРК допомогу тим, що передав йому велику кількість зброї.

7 (20) листопада 1917 р. Українська Центральна Рада на чолі з М. Грушевським у Києві проголосила утворення Української Народної Республіки. Було розпочато підготовку до проведення Всеукраїнського з'їзду робітничих, солдатських та селянських депутатів у м. Києві, який відбувся на початку грудня 1917 р. і в роботі якого брали участь нікопольські делегати. Вони підтвердили створення Української Народної Республіки та Центральної Ради як головного органа представницької влади українського народу. Однак на початку першої війни Радянської Росії проти УНР, що розпочалася 5 грудня 1917 року, більшовики утворили 11–12 грудня 1917 р. в Харкові нову радянську Українську Народну Республіку у федерації з Радянською Росією.

Нікопольці брали участь у виборах до Всеукраїнських Установчих зборів 27 грудня 1917р., які повинні були розпочати свою роботу в Києві 9 січня 1918 р. у складних військових умовах. Під впливом більшовицької агітації солдати 2-го Запорозького куреня 4-ї гайдамацької сотні у Нікополі відмовились підтримувати Центральну Раду.

Нікопольський ВРК проводив більшовицьку політику боротьби не

тільки проти України, але й проти донських і кубанських козаків, що повертались із фронту до рідних місць українськими залізницями та яких уряд Радянської Росії оголосив контрреволюціонерами. На початку січня 1918 р. загони Нікопольського та Олександрівського ревкомів роззброїли декілька ешелонів з козаками, а кільком влаштували залізничну катастрофу та захопили їхню зброю.

7 січня 1918 р. влада в Нікополі перейшла до Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів, де провідну роль відігравали представники більшовиків, лівих есерів, анархо-комуністів, які мали збройні загони. Головою Нікопольського виконкому було обрано Антипова В.Г. Нова влада активно почала впроваджувати більшовицькі декрети в життя, і перш за все – збір хліба та його відправку в Росію. Так, на початку квітня 1918 року з Нікополя до Петрограду під охороною червоногвардійців прибув ешелон із 32-х вагонів, навантажених пшеницею і борошном.

Нікопольський міськвиконком розпочав конфіскацію майна у заможних верств населення, націоналізацію приватних підприємств або введення на них робочого контролю. Апарат управління міськвиконкому було розміщено у двоповерховому маєтку купців Тимофеєвих по вул. Катеринославській (нині – вул. Микитинська, 3).

У зв'язку з проголошенням Центральною Радою незалежності Української Народної Республіки 22 січня 1918 р. і підписанням Брестського мирного договору України, а потім і Радянської Росії з Німеччиною та її союзниками, більшовики України опинились перед об'єднаним фронтом українських, німецьких та австро-угорських військ. Останні розпочали наступ і швидко просувалися на схід. Тому Нікопольська рада робітничих, селянських і солдатських депутатів організувала відправку на фронт існуючих та нових збройних загонів.

У зв'язку з наступом австро-угорської армії та поразкою і відступом радянських військ 10 квітня 1918 р. органи Радянської влади залишили Нікополь. Першими в місто висадились десантом з пароплавів частини легіону українських січових стрільців. У результаті було відновлено владу Української Народної Республіки, але ненадовго.

Нікополь у складі Української держави

На початку травня 1918 р. владу УНР змінила влада Гетьмана Української держави П. Скоропадського, представники якого на місцях заборонили діяльність лівих політичних сил. Та оскільки протистояння в суспільстві залишалось, влітку 1918 р. в Нікополі був створений і почав діяти таємний більшовицький комітет, який підтримував зв'язки з нелегальним губернським комітетом КП(б)У. З Катеринослава нікопольські більшовики отримували комуністичну літературу і листівки, які розповсюджували в регіоні.

14 листопада 1918 р. внаслідок всеукраїнського повстання лівих сил

проти Гетьмана П. Скоропадського, було відновлено УНР. Озброєний загін Нікопольського ревкому розігнав органи гетьманської влади та заарештував офіцерів гетьманської варти. Подібні виступи відбулись у всіх містах Катеринославщини.

У результаті поразки в Першій світовій війні військові сили Німеччини та її союзники залишили Україну. Частина офіцерів Гетьманської армії перейшла на бік республіканської армії УНР, а частина – до білогвардійців, які в Росії вели кровопролитну війну з більшовиками. У грудні 1918 р. через місто Нікополь на Лівобережжя перейшов озброєний гарматами і кулеметами великий загін офіцерів VIII-го Катеринославського корпусу, який пробивався на Дон, де була Добровольча армія білого руху.

Воєнно-політична боротьба в Нікополі навесні 1919 року

У середині січня 1919 р. в Нікополі відбувся робітничо-селянський з'їзд, який підтримав програму Компартії більшовиків України. На цьому з'їзді було обрано делегата на Трудовий Конгрес України, який був скликаний Директорією УНР і на якому було ухвалено Акт Злуки Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки 22 січня 1919 р.

Під час другої війни Російської Радянської Федерації проти УНР війська Червоної Армії наприкінці січня 1919 р. захопили Нікополь. Будучи під їхнім захистом, нікопольські більшовики створили легальний райком КП(б)У, головою якого став Куксін М.Н.

3 лютого 1919 р. більшовики Нікополя організували військово-революційний комітет. Новий надзвичайний орган влади провів вибори до Ради робітничих і селянських депутатів. До неї було обрано більше ста депутатів – представників лівих політичних партій, селян Лапинки, Довгалівки, робітників, громадських та профспілкових організацій тощо. У виконкомі Ради більшовики посіли керівні посади. Головою Нікопольської Ради став Ковальов-Остроухов С.П. – представник ЦК РКП(б) з Москви

Під керівництвом більшовиків радянські органи влади активно почали впроваджувати перенесену із Радянської Росії політику «воєнного комунізму». Було націоналізовано всі нікопольські філії банківських установ і введено надзвичайний податок на буржуазію, в результаті якого в лютому–березні 1919 р. від них надійшло 1 200 000–1 300 000 рублів, у тому числі золоті і срібні речі. Оскільки власники заводів і майстерень закривали підприємства, почало зростати безробіття. Також більшовики ввели продовольчу диктатуру, що викликало незадоволення більшості населення Нікополя і регіону. Забраний по продрозкладці в селян хліб відвозили на склади міськвиконкому, звідки більшу частину відправляли залізницею у Радянську Росію. Так, 14 березня 1919 р. продвідділ Нікопольського міськвиконкому доповів своєму керівництву про відправку в Катеринослав двох ва-

гонів борошна; 26 березня – трьох вагонів борошна і вагону з великою рогатою худобою. На той час Нікопольський виконком керував селами 14 південних волостей Катеринославського повіту, отже, потік ешелонів у Радянську Росію не зменшувався.

У квітні–травні 1919 року політична ситуація в Нікополі і навколо нього загострювалася, адже на території України відбувались бойові дії українських військ і повстанських загонів проти радянсько-комуністичної влади. Більшовики, у т. ч. в Нікополі, проводили мобілізації до своїх загонів, зокрема на боротьбу з повстанням отамана Григор'єва у травні 1919 р.

Троїцьке народне повстання

Внаслідок посилення більшовиками збору продрозкладки і реквізицій, 8 червня 1919 р. в Нікополі та прилеглих селах відбулось масове народне антикомуністичне повстання. Повстанці вільними голосами обрали Нікопольську тимчасову селянсько-робітничу комісію на чолі з К. Петренком та заарештували частину більшовицького керівництва міськвиконкому. Згідно з рішенням Народного суду були розстріляні Куксін М.Н., Ковальов-Остроухов С.П., військовий комісар Т. Кріпак та інші. Також під час повстання були вбиті Антипов В.Г. і комендант ЧК Антонов.

У розповсюджених листівках керівництво повстанців оголосило про причини народного виступу: «**...В ночь под праздник Святой Троицы 26 мая, когда грабители-коммунисты, попирая все наше святое, не взирая на великий день, с ведома своих властей в 12 часов ночи вооруженными командами начали грабить наших тружеников крестьян, отнимая у них последнее, мы восстали против насильников-коммунистов и свергнули их власть, взамен которой поставили свою крестьянско-рабочую советскую власть из среды известных нам честных тружеников, пользующихся доверием, а не проходимцев грабителей, какие были раньше. Товарищи трудящиеся! Мы хотим не коммуны, а своей выборной советской власти и жизни мирной и спокойной**».

Повстання було жорстоко придушене каральними частинами Червоної Армії, внаслідок чого загинуло більше 1000 нікопольців.

У другій половині червня–липні 1919 р. в Нікополі знаходилися значні сили Червоної Армії, зокрема Кримська Радянська Армія під командуванням П. Дибенка. Владу в Нікополі здійснював надзвичайний орган – військово-революційній комітет.

Білий рух на Нікопольщині

На початку серпня 1919 р. Нікополь було захоплено частинами збройних сил півдня Росії під командуванням генерала А.І. Денікіна. Нова російська влада в місті знищувала будь-які сліди радянсько-комуністичного ладу та українського національного відродження; переслідувала політичних

противників, забороняла українську мову та організовувала мобілізацію місцевих мешканців до денікінської Добровольчої армії для боротьби за «**единую неделимую Россию**».

Нікополь і Нестор Махно

На південноукраїнських просторах у денікінців з'явився грізний противник. У серпні 1919 р. під керівництвом Н. Махна було створено Революційну повстанську армію України (далі РПАУ – прим. авт.). У першому наказі до армії Н. Махно урочисто наголосив: «**Завданням нашої революційної армії і кожного повстанця, який вступив до неї, є чесна боротьба за повне звільнення трудящих України від поневолення...**». Наприкінці вересня 1919 року частини РПАУ розгорнули широкий наступ на Катеринославщину. Їхні передові загони 1 жовтня 1919 року з боями зайняли Кривий Ріг. Назустріч їм білогвардійці направили Олександрівський та Нікопольський гарнізони, які складалися з місцевих селян, але ті перейшли на бік повстанців.

4 жовтня 1919 р. махновці зайняли Нікополь і звідси розгорнули наступ на Олександрівськ, Перекоп і Мелітополь. У відповідь білогвардійці кинули на Нікополь 4 офіцерські роти, які змогли тимчасово увірватися у Нікополь, але згодом на Дніпрі були вщент розгромлені повстанцями.

У результаті встановлення контролю над багатьма регіонами півдня України керівництво РПАУ на чолі з Н. Махном організувало і провело робітничо-селянський з'їзд в Олександрівську, який ухвалив рішення щодо військових та соціально-економічних питань будівництва «**вільного радянського ладу**» анархо-комуністичної держави – Південно-Української Трудової Федерації.

2 листопада 1919 р. збори громадян Нікопольської волості ухвалили резолюцію такого змісту: «**Збори, обговоривши події повстанського руху проти гнобителів Добровольчої денікінської армії, яка творить терор, вбивства, пограбування, насильства над мешканцями та підпали їх будинків і навіть цілих сіл, та бажаючи подати допомогу повстанському рухові для вигнання насильників з України й передачі народу землі, проголошення волі і повного порядку, – ухвалили: оголосити добровільну мобілізацію негайно по Нікопольській волості чоловічого населення віком від 18 до 25 років, якому негайно виступити на фронт повстанців, а від 25 до 45 років залишити вдома та доручити їм самоохорону в селах...**».

У листопаді–грудні 1919 р. Н. Махно перетворив Нікополь в одну з головних баз анархо-комуністичного руху в південній Україні. Тут були їхні тилові бази і шпиталі.

Наприкінці листопада 1919 року внаслідок контрнаступу Червоної Армії під Орлом денікінці почали відступати на південь, посиливши при цьому

свій тиск на війська Н. Махна, у результаті чого останні змушені були відступити на Правобережжя.

Більшовики, які легально діяли в армії повстанців, почали організовувати змову проти Н. Махна. Було створено нелегальний армійський комітет більшовиків. У Нікополі його представником був командир 3-го Кримського полку М.П. Полонський. За його участю в місті відбулось таємне засідання цього комітету та місцевого осередку більшовиків, яке ухвалило рішення ліквідувати Н. Махна та його отаманів, захопити владу в армії і потім приєднатися до Червоної Армії. Однак контррозвідка РПАУ під керівництвом Льови Задова (Зіньковського) викрила змову нікопольських більшовиків. Змовники були заарештовано і розстріляні.

На той час місто охопила епідемія тифу, від якої загинули тисячі махновців і мешканців Нікополя. Начальник штабу РПАУ В. Білаш згадував: «**У Нікополі тиф особливо лютував. По вулицях валялися трупи, лазарети і будинки були заповнені хворими. На кладовищі тисячі померлих лежали купами і ніхто з влади не думав їх поховати...**». Коли до Нікополя приїхав Н. Махно і побачив цю гнітючу картину, він наказав розстріляти весь нікопольський ревком до складу якого входило 12 лівих есерів, начальника гарнізону та коменданта міста.

У районі Нікополя Н. Махно зібрав частини 1-го корпусу РПАУ, які відступили з Катеринославу під ударами військ генерала Слащева, і організував контрудар, у результаті якого не допустив білогвардійців до Нікополя.

Останній раз Н. Махно побував у Нікополі 29 грудня 1919 р., де провів засідання штабу РПАУ, на якому ухвалили рішення наступати з Нікополя силами 4-го Кримського корпусу на Перекоп, аби відрізати білогвардійцям відступ у Крим.

Напружуючи всі сили, Нікопольське угрупування РПАУ наносило по денікінцям удар за ударом. Тим часом командири передових частин Червоної Армії отримали наказ з Москви: роззброїти і знищити махновські загони. Використовуючи відмову Н. Махна негайно виступити на польський фронт у район Гомеля як привід у звинуваченні його в зраді, більшовицький Всеукрревком на чолі з Г.І. Петровським оголосив махновців поза законом. Припинивши рух на Крим, війська Червоної Армії напали на підрозділи РПАУ. 11 січня 1920 р. більшовицькі війська зайняли залізничну станцію Нікополь, де захопили бронепотяг та три ешелони зі снарядами, а в самому місті близько 40 лазаретів, де знаходилось на лікуванні 15 тисяч хворих на тиф і поранених повстанських бійців і командирів. Без суду і слідства більшовики розстріляли командирів-махновців. Начальнику штабу РПАУ В. Білашу та кільком командирам дивом вдалося врятуватись і покинути Нікополь. Так закінчилося перебування Нікополя у складі Південно-Української Трудової Федерації.

Радянсько-комуністична влада в Нікополі

У місті було відновлено комуністично-радянський режим. За наказом Катеринославського губкому КП(б)У в Нікополі було створено ревком на чолі з М. Артюховим. Застосовуючи примусові методи, він організував населення міста взяти участь у проведенні санітарно-епідеміологічних заходів. Одночасно було відновлено діяльність органів «ЧК», Нікопольських комуністичної і комсомольської організацій. За наказом Катеринославського губкома Компартії більшовиків України для проведення політико-виховної роботи серед населення до Нікополя прибула група слухачів Московського комуністичного університету ім. Свердлова Я.М.

Поєднуючи проведення санітарно-епідеміологічних заходів з ідеологічною кампанією, ревком організував і провів у березні 1920 р. районний з'їзд Рад, на якому було обрано райвиконком, головою якого став М. Артюхов. У резолюції з'їзду рад наголошувалось на необхідності виконання декретів воєнного комунізму, а саме: продрозкладки селянами, проведення повної націоналізації підприємств, встановлення робочого контролю над усіма ремісниками і майстернями. У селах Лапинка, Довгалівка, Новопавлівка з метою контролю за діями населення більшовики створювали комітети незаможних селян (КНС).

Нікопольський райком КП(б)У, райвиконком та командування частин Червоної Армії провели мобілізацію членів партії і тих, хто співчував комуністам, для виконання продовольчої роботи. До червня 1920 р. Нікопольська волость, у складі якої був Нікополь, повністю виконала продрозкладку.

Саме в цей період відновили активні бойові дії білогвардійські війська, які вимушені були відступити взимку 1920 р. до Криму. У червні–вересні 1920 р. Нікополь був прифронтовим містом, де тримала оборону 1-а стрілецька дивізія Червоної Армії проти Російської Армії генерала Врангеля. Червоноармійцям допомагали нікопольські загони міліції, «ЧК», мобілізовані комуністи та комсомольці. Стрілецькі позиції прикривав бронепотяг «Комуніст – Вуглекоп» №63 (так назвали трофей, захоплений у махновців у січні 1920 р.). Його артилерія обстрілювала позиції врангелівців на Лівобережжі.

Останній наступ Білого руху

8 жовтня 1920 р. генерал Врангель розпочав Задніпровську наступальну операцію, першим завданням якої було захоплення Нікополя. Одночасно було здійснено десант частин армійського і кавалерійського корпусів через плавні на захід від Нікополя та на сході через о. Хортиця на правий берег Дніпра. 11 жовтня 1920 р. Нікополь тимчасово захопили Кубанська кавалерійська і Корніловська офіцерська дивізії врангелівців. Протягом 13–14 жовтня 1920 року на захід від Нікополя в районі с. Шолохове відбулась битва Другої кінної армії під командуванням П.К. Миронова з кінним кор-

пусом кубанських козаків генерала Барбовича, яка закінчилась перемогою Червоної Армії. Це стало поворотним моментом у наступному розгромі військ Врангеля в Північній Таврії і Криму.

17 жовтня 1920 р. в Нікополь вступили підрозділи 2-ї Кінної Армії і 46-ї стрілецької дивізії. Через деякий час за наказом командування Червоної Армії вони розпочали форсування Дніпра і бойові дії на Лівобережжі.

Повстанський рух 1921 року

Відновлення політики воєнного комунізму в краї, як і по всій Україні, викликало незадоволення селянства. Відновився повстанський рух у Придніпров'ї, на зв'язок з яким узимку 1920–1921 рр. таємно прибув представник Уряду УНР, що знаходився в еміграції, доктор Гелєв. Зустрівшись з представниками українського підпілля, він почав створювати розгалужену мережу комітетів **«Повстанської організації Катеринославщини, Північної Таврії і Східної Херсонщини».** Однак у лютому 1921 року доктор Гелєв загинув у бою з чекістами, а документи повстанських осередків потрапили до «ЧК»: у результаті навесні 1921 р. органи «ЧК» виявили підпільну українську національну організацію, у тому числі й на Нікопольщині. Було заарештовано близько 50-ти її учасників, після тривалих допитів більшість було розстріляно 25 серпня та 13 грудня 1921 р. Серед страчених були мешканці м. Нікополя, засновники місцевого осередку **«Просвіти»** вчителі й брати Рапін Арсен Григорович і Рапін Данило Григорович. Рапіна Костянтина Григоровича та Рапіна Пилипа Григоровича було засуджено до ув'язнення на 5 років у концтаборах, звідки вони вже не повернулися.

Демографічні наслідки революційних подій

Під час української революції та національно-визвольної війни 1917–1921 рр. внаслідок бойових дій, репресій, епідемій, голоду, що розпочався у 1921 р., населення Нікополя скоротилося з 34 950 до 10 545 чоловік.

Розділ IX

НІКОПОЛЬ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1921–1938 рр.)

Нікополь у період НЕПу

У жовтні 1921 р. Нікополь став центром однойменного повіту, з лютого 1923 р. – райцентром Криворізької округи. В цей період місто було повністю підпорядковане місцевому комітету КП(б)У, який керував життям міста через чотири міські, одну військову парторганізації, а також повітовий виконавчий комітет робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Починаючи з літа 1921 р. протягом двох років, мешканці міста потерпали від голоду, про що красномовно свідчить лист Голови ВУЦВК УСРР Г.І. Петровського від 22 травня 1922 р. до члена ЦК допомоги голодуючим при ВЦВК РРФСР А.М. Винокурову, Голові ВЦВК РРФСР М.І. Калініну, члену Політбюро ЦК КП(б)У Д.З. Мануїльському: «**Согласно Вашей статье о голоде в России – перелом в лучшую сторону, на Украине – наоборот. Херсонские ужасы продажи человеческого мяса расширяются. В рабочих районах идет вымирание рабочих крупной индустрии – в Херсоне, Николаеве, Мариуполе, Никополе, Таганроге. На 1 апреля голодающих 3 млн. Помощь в большинстве – одна восьмая фунту хлеба (50 граммов – прим. авт.), оказывается лишь 15%. Прошу полного согласия оставления всех добровольных сборов на Украине и воспрещения вывоза наркомпродовских грузов в Москву, оставления ресурсов компрода Украине...**». Завдяки великим зусиллям, направленим на припинення вивозу продовольства в Росію та проведення нової економічної політики, яка передбачала ліквідацію продрозкладки, відновлення торгівлі та існування приватного підприємництва в обмеженому обсязі, вдалося подолати голод в Україні і, зокрема, на Нікопольщині у 1923 р.

На 1 січня 1925 р. у Нікополі проживало 14 214 осіб. Кількість будинків складала 3180, на 75-ти підприємствах працювало 200 робітників, відновилась торгова мережа, що складалася із 350-ти торгових приміщень і 220-ти крамниць. Також розпочали свою роботу школи. Важливою подією було відкриття у 1925 р. Нікопольської педагогічної школи. Продовжував свою роботу Нікопольський народний музей витончених мистецтв, відкритий ще 18 травня 1919 р.

У зв'язку з завершенням відбудовчого періоду та проведенням адміністративно-територіальної реформи, Постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 6 січня 1926 р. Нікополю було надано статус міста, а 24 лютого – встановлено міську раду. У середині 20-х років XX століття промисловість

Нікополя складали завод будівельно-транспортних машин ім. Леніна, завод ім. Рикова, 3 цегельних заводи, броварня, швейна фабрика, млини та інші дрібні майстерні та артілі. Найбільшим серед них був завод імені Леніна, на якому виготовляли сільськогосподарську техніку (букери, сіялки, соломорізки), пічне литво, елеватори, шнеки, короткі транспортери. Останні види продукції направлялись на великі будови першої п'ятирічки в СРСР – Урал, Кузбас, Магнітобуд, Дніпросталь та інші. На той час (1931 р.) на заводі працювало 1175 осіб.

Нікополь – нова столиця радянської України?

Академік ВУАН Степан Рудницький у своїй науковій публікації «**Про давні й нові столиці України**» зробив цікаву пропозицію громадськості та органам радянсько-комуністичної влади в УСРР. Оцінюючи військово-політичні та економічні умови розташування в історичному аспекті й сучасному періоді Києва, Львова, Харкова, він робить висновок, що столиця такої держави, як Україна, «**мусить бути світовим містом, положенним у дійснім життєвим центрі держави, по можності найкраще захищенім від чужинецької збройної руки, рівночасно, одночас не надто далеко від центрів власної продукції і від світових шляхів торгівлі... . І тут відразу можна ствердити, що як Львів для Галичини, так і Київ для Соборної України на столицю не надається...**

Тому Соборна Україна повинна закласти свою столицю так само поза нинішніми великими містами, як Галичина. Найкраща, на мою думку, надається до того околиця Нікополя над Дніпром нижче порогів. Не тому, що тут над Базавлуком і Чортомликом були колись славні наші Січі в добі їх найкращого розцвіту, а тому, що тут черенна область України з харчового, мінерального і промислового боку. Чорне море недалеко, долішній Дніпро може бути з невеликим трудом незабаром так зрегульований, що морські кораблі могтимуть доходити до тієї нової столиці Соборної України. Кладім столицю Соборної України там, куди мусить сам про себе перенестися осередок тяжості Півдня Сходу Європи».

Та доля розсудила інакше. У недалекому майбутньому академік С.Л. Рудницький як в'язень ГУЛАГУ загинув у 1937 р. на Соловках. Його праці булт заборонені, і, відповідно, разом із ним назавжди зник один із проектів нового шляху розвитку Нікополя.

Сталінська індустріалізація Нікополя

Наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. Нікополь був підпорядкований районним органам комуністичної радянської влади: Нікопольському райкому КП(б)У на чолі з першим секретарем Г. Помикаловим та Нікопольському райвиконкому на чолі з головою І. Куцеволом. У 1932 р. місто увійшло до складу утвореної Дніпропетровської області. Постановою ВУЦВК

та РНК УСРР від 15 березня 1934 р. Нікополю було надано статус міста обласного підпорядкування. Район як адміністративно-територіальну одиницю було ліквідовано, а 20 сільрад, які входили до його складу, підпорядковано Нікопольському міському комітету КП(б)У та Нікопольському міськвиконкому ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

У 1931 р., завдяки особливостям економіко-географічного розташування Нікополя, спеціальна комісія Вищої Ради Народного Господарства СРСР вирішила 11 вересня 1931 р. будувати у його західній частині найпотужніший у світі металургійний комбінат повного циклу з трубопрокатним виробництвом. Загальна вартість новобудови, що включала до свого складу мартени, блюмінг, домни, коксохімзавод, аглофабрику, прокатні та вальцювальні цехи, становила 300 млн. крб. Комбінат повинен був давати щорічно 1 млн. тонн металу та 410 тис. тонн крицевих труб, що перевищувало б обсяг виробництва Урал-Кузбасу. Розташування заводу планувалось між залізницею та селами Сулицьке і Лапинка, від залізничної станції до роз'їзду **«Сірко».** Першу продукцію це підприємство повинно було дати 1 серпня 1933 р.

Спеціальні урядові комісії УСРР та СРСР також визнали можливим, а тому ухвалили рішення про будівництво в Нікополі нового машинобудівельного заводу, обсяг виробництва якого був би у 8 разів більшим, ніж у діючого заводу будмашин ім. Леніна, консервної фабрики із загальним обсягом виробництва 50 млн. штук консерво-банок, будівництва нової залізничної лінії, реконструкції річкового порту та доведення його виробничих площ для обробки 1 млн. тонн вантажів.

Відповідно корінних змін повинні були зазнати Нікополь і прилеглі до нього села Лапинка, Сулицьке, Новопавлівка, Довгалівка. В результаті їхньої реконструкції та знесення старого одноповерхового житла планували збудувати місто Новий Нікополь, кількість населення якого в 1933 р. повинна була досягти 50 тисяч осіб, а протягом наступних 15 років збільшитися до 200 тисяч. У Новому Нікополі заплановано побудувати такі об'єкти: адмінмістечко, багатоповерхові житлові будинки, спортмістечко, єдиний центральний парк культури площею в 300 га, розташований понад Дніпром, ВТУЗ, нові школи, новий крайовий музей, планетарій, великий театр, кінотеатр, дитячі ясла, лікарню на 1700 ліжок, хлібокомбінат, новий вокзал. Таким був план соціалістичної реконструкції Нікополя та його передмістя.

У жовтні 1931 р. почались підготовчі роботи і розгортання будівництва Південнотрубного заводу, на якому в січні 1932 р. працювало 4000 чоловік. Незважаючи на це, до вказаного строку будівництво заводу завершити не вдавалося. Тому в 1933 р. Постановою Ради Народних Комісарів СРСР Нікопольбуд було внесено до переліку ударних новобудов країни з першочерговим забезпеченням будматеріалами, обладнанням, транспортом тощо. Також було значно зменшено обсяги промислового виробництва.

18 квітня 1935 р. було введено в експлуатацію трубопрокатний стан. 8 червня 1935 р. нарком важкої промисловості СРСР Г.К. Орджонікідзе підписав наказ «**Про реорганізацію Нікопольбуду**». І з 1 липня 1935 р. в число офіційно діючих підприємств увійшов найпотужніший у СРСР Південнотрубний завод.

Великим досягненням транспортників було введення в експлуатацію у 1935 р. електрифікованої лінії Запоріжжя–Нікополь–Довгинцево.

Основна маса робітництва жила на зарплату, середній розмір якої складав 150–200 крб. Водночас щороку проводились державні позики в розмірі не менше місячної зарплати. Забезпечення хлібом у місті до 1935 р. здійснювалось за картковою системою. Колгоспники отримували продукти по трудодням та виживали за рахунок присадибного господарства.

Політичне життя міста у 1930-ті роки

Після прийняття 5 грудня 1936 р. Конституції СРСР відбулися вибори у Верховну Раду СРСР. У 1937 р. по Нікопольському виборчому округу взяли участь і проголосували 99,63% виборців. Депутатом Верховної Ради СРСР став шахтар-стахановець Барсуков О.Х. Цей вибір символізував провідну роль робітничого класу в оголошеній Компартією перемозі соціалізму.

В результаті виборів депутатів Верховної Ради Української РСР в 1938 р., у яких у Нікополі взяли участь 99,7% виборців, народним обранцем по Нікопольському виборчому округу став начальник управління НКВС УРСР по Дніпропетровській області старший майор держбезпеки М. Коркін.

Сфера духовного життя, у якій насаджувався культ Сталіна, нетерпимість до будь-якої критики діяльності Компартії, знаходилась під пильним наглядом Нікопольського райпарткому. Активно проводилася антирелігійна кампанія, результатом якої було закриття церков і знімання з них дзвонів. У 1934 р. було розібрано Нікопольську Свято-Покровську церкву, дерев'яні конструкції якої використали на будівництві нового адміністративного будинку. Освіта розвивалась виключно на засадах комуністичної ідеології. Тому колективи педтехнікуму, на базі якого в 1932 р. було відкрито Інститут соцвиховання, 21 семирічні школи міста і району знаходились під суворим контролем ідеологічних працівників, які вишукували соціально-ворожі і буржуазно-націоналістичні елементи. Незважаючи на те, що робота Нікопольського відділу народної освіти була визнана кращою в 1931–1932 навчальному році в УРСР, завідувача було знято з роботи за «контрреволюційні» виступи учнів 5-ї семилітки: 29 травня 1933 р. група голодних учнів за допомогою підручників позбивала зі стін портрети вождів Компартії, партійні плакати і гасла і порвала їх.

Від розв'язаного керівництвом Компартії голодомору в 1932–1933 рр. у Нікополі загинуло 810 людей, а кількість в'язнів, які працювали під кон-

воєм НКВС на будівництві Південнотрубного заводу та померли, – невідома. За даними Нікопольського товариства «**Меморіал**» під час комуністичних репресій 30-х років XX століття органами НКВС, що виконували таємні накази Політбюро ЦК ВКП(б) щодо виявлення антирадянських елементів і знищення ворогів народу і Компартії, у місті було арештовано 1882 особи, з яких 1600 – розстріляно. Серед них були Брачко П. П. – директор Південнотрубного заводу; полковник Овчаренко Л.Г. – командир 123-го Нікопольського стрілецького полка; Янутан І. М. – перший секретар Нікопольського міськкому ЛКСМУ та багато інших. Характерним явищем були колективні арешти: на Південнотрубному заводі у липні 1938 р. було заарештовано 28 робітників і техніків, яких було розстріляно по звинуваченню у шпигунстві на користь Німеччини, оскільки вони під час Першої світової війни потрапили як військовослужбовці Російської царської армії у німецький полон, де і пережили війну.

У лютому 1939 року в тортурні підвали органів НКВС потрапив і сам начальник його обласного управління М. Коркін, якого було розстріляно за порушення соціалістичної законності.

У зв'язку зі зростанням небезпеки війни в Європі та підготовки резервів для Червоної Армії у Нікополі постійним напрямом ідеологічної роботи була антинімецька пропаганда. У 1936 р. було створено аероклуб, а також автошколу, школи снайперів і радистів. На той час було таємницею, що один із нікопольців – льотчик С. Биковський – у 1938 р. воював в Іспанії на боці республіканців проти націоналістів генерала Франко і був нагороджений орденом Бойового Червоного прапора за знищені ним особисто два «Фіати» (італійські винищувачі).

Розділ X

НІКОПОЛЬ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 1939–1945 роках

Початок Другої світової війни і Нікополь

1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу. У відповідь на це уряди Франції і Англії оголосили війну німецькому Третьому Рейху.

7 вересня 1939 р. відповідно до рішень Політбюро ЦК ВКП(б), Уряду СРСР та наказу наркомату оборони СРСР під приводом проведення «Великих навчальних зборів – 1939 р.» на базі 123-го Нікопольського стрілецького полку було розпочато створення частин 176-ї стрілецької дивізії, до складу якої було мобілізовано нікопольців. Через два тижні, наприкінці вересня 1939 р., вони взяли участь у бойових діях проти Польщі.

Відповідно до нового закону СРСР про загальний військовий обов'язок від 1 вересня 1939 р., який було прийнято на позачерговій 4-й сесії Верховної Ради СРСР (у її роботі брав участь депутат від м. Нікополя Барсуков О.Х.), Нікопольський об'єднаний військовий комісаріат розгорнув широкомасштабні організаційно-мобілізаційні заходи щодо обліку громадян призивного віку, їхньої військової атестації та направлення їх як на дійсну військову службу, так і навчальні збори. Частина нікопольців, зокрема – випускниці відділення військових медсестер Нікопольського медучилища, також брала участь у бойових діях військ Червоної Армії проти Фінляндії взимку 1939–1940 рр. Дислокований навесні 1940 р. у м. Нікополі 31-й стрілецький полк ім. Д. Фурманова 25-ї Чапаєвської стрілецької дивізії був поповнений нікопольцями під виглядом навчальних зборів у червні 1940 р. та направлений проти Румунії. Він діяв у складі Південного фронту Червоної Армії, внаслідок дій якого Бессарабію і Північну Буковину було приєднано до складу Радянського Союзу.

Дирекція Нікопольського заводу будівельних машин імені В.І. Леніна отримала таємне завдання Уряду СРСР: у стислий строк організувати та розгорнути виробництво артилерійських боєприпасів, на що було виділено більше одного мільйона карбованців. У зв'язку з цим було збудовано новий корпус механічного цеху №2, додаткову площу ливарного цеху тощо. Відтак перші партії снарядів були отримані наприкінці 1939 р.

Восени 1939 р. відбулися вибори до Нікопольської міської ради депутатів трудящихся, у результаті яких було обрано 230 чоловік, а головою Нікопольського міськвиконкому став депутат Верховної Ради СРСР О.Х. Барсуков. На початку 1941 р. першим секретарем Нікопольського

міськкому КП(б)У став С.І. Дідик, який згодом брав участь у роботі XVIII Всесоюзної партконференції у лютому 1941 р.

В умовах Другої світової війни колективи Нікопольських підприємств напружено працювали над виконанням державних завдань Третього п'ятирічного плану. У 1940 р. Нікопольський Південнотрубний завод випустив 86 000 т труб, більшу частину яких було направлено на авіаційні, танкові, суднобудівні заводи. Значно розширили виробництво інші 23 промислових підприємства міста – завод будмашин (у 1940 р. виготовив 2500 транспортерів різних типів і велику партію боєприпасів), цегляний завод №18, рибзавод, молокозавод, м'ясокомбінат, хлібозавод, підприємство «**Дніпроенерго**», підприємства «**Індпошив взуття**» та «**Індпошив одягу**», утильпромкомбінат, майстерні-лозомебельні та товарів широкого вжитку, промартілі «**Цеглобуд**», «**Металонікель**», «**Об'єднана праця**», артілі «**Більшовик**», «**Стахановець**», VIII-го партз'їзду, ім. Кагановича, ім. Володарського, ім. Щорса, ім. 1 травня. У 1940 р. вони випустили продукції на 220 млн. крб. На підприємствах і організаціях було введено сувору дисципліну і кримінальну відповідальність за її порушення, а також перехід на семиденний робочий тиждень і заборону переходу робітників і службовців за власним бажанням на інше місце роботи.

У зв'язку з тим, що частину чоловіків було мобілізовано до Збройних сил СРСР, поширюється практика залучення на їхні робочі місця жінок. Так, на заводі будмашин ім. Леніна вже в 1940 р. жінки складали 40% від загальної кількості робітників і службовців.

Площа міста на 1 січня 1941 року становила 57,8 кв. км. У західній частині Нікополя було завершено будівництво соцміста. Населення Нікополя на той час складало 70 000 чоловік. Серед них українців – 74,3% (52 000 осіб), росіян – 20,2% (14 000 осіб), євреїв – 3% (2100 осіб). Працювали 28 шкіл, у яких навчалося 9880 учнів, учительський інститут, сільськогосподарський технікум, ремісниче училище, школа ФЗН, медшкола. Діяли 2 лікарні, 3 поліклініки, 4 аптеки, 9 фельдшерських пунктів, існували культурні заклади: центральна бібліотека з філіями, краєзнавчий музей, 5 клубів, 1 кінотеатр. Дві місцеві друкарні випускали газети «**Більшовик**» (8000 прим.), «**Зоря комуни**» (4000 прим.), «**Трубник**» (2000 прим.).

Нікопольська міська комуністична організація, що керувала містом, нараховувала 1572 члени партії, міська організація ЛКСМУ – 3762 особи, осередки ТСОАвіаХІМУ – 7260 осіб, Товариства Червоного Хреста – 71 093 особи.

Політика мілітаризації суспільства, яку проводило вище керівництво ВКП(б) СРСР, охоплювала всі прошарки суспільства, в першу чергу – молодь. Розширили обсяги військової підготовки та збільшили набір курсантів у Нікопольський аероклуб, школи автомобілістів та радистів. 7 грудня 1940 р. Дніпропетровський обком ЛКСМУ позитивно оцінив ініціативу ком-

сомольців Нікопольського Південнотрубного заводу про обов'язкову військово-фізичну підготовку членів ЛКСМУ. Створені в усіх цехових комсомольських організаціях військово-навчальні групи були об'єднані в загальний військово-фізкультурний навчальний батальйон, де комсомольці отримували навички солдата-піхотинця, а комсомолки – медсестер, телефоністок та радисток. У січні 1941 року ЦК ВЛКСМ рекомендував усім комсомольським організаціям СРСР підтримати ініціативу нікопольських комсомольців.

Навесні 1941 р. в Нікополі почали формуватися стрілецький і артилерійський полки та інші підрозділи 206-ї стрілецької дивізії.

Також у місті розташувався штаб 66-ї винищувальної авіадивізії, 297-й авіаполк та 355-а авіабаза ВПС СРСР.

10-го червня 1941 р. за наказом Генштабу Червоної Армії частини 206-ї стрілецької дивізії вийшли з міста у літній військовий табір, що знаходився за залізничною станцією, і почали прийом резервістів на **«Великі навчальні збори 1941 року»,** маючи за мету довести особовий склад дивізії до рівня військового часу.

Нікопольці у боротьбі з нацистською Німеччиною

Після нападу Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 р. частини цієї дивізії, поповненої нікопольцями, були введені до складу Південно-Західного фронту і взяли участь в обороні столиці Української РСР – міста Києва. У перші дні війни в місті на базі 1-ї Нікопольської лікарні був організований евакогоспіталь №1792, який також направили в діючу армію.

У Нікополі було створено винищувальний батальйон НКВС для боротьби з ворожими парашутистами. Тисячі мешканців міста працювали по трудовій мобілізації на спорудженні оборонних рубежів під Нікополем. Тисячі чоловіків та юнаків було мобілізовано до частин Червоної Армії. Наприкінці липня 1941 р. за наказом Генштабу Червоної Армії у місті формувалась 253-а стрілецька дивізія.

У цей же час Нікопольський міськком КП(б)У та Нікопольський відділ НКВС почали таємно формувати підпільний міськком партії та два партизанські загони з представників комуністично-радянського активу. На початку серпня 1941 р. на підтримку нікопольських партизанів прибули дві групи харківських партизанів.

У зв'язку з наближенням лінії фронту та наказом Державного Комітету оборони СРСР від 7 серпня 1941 року, основне виробниче устаткування Південнотрубного і машинобудівного заводів було евакуйоване на Урал. Нікопольсько-харківські партизанські загони перейшли на таємну базу в Дніпровські плавні. 253-ю стрілецьку дивізію, до якої увійшов Нікопольський комуністичний батальйон на чолі з секретарем МК КП(б)У М.В. Барановим у складі 300 чол., було відправлено на фронт під Кривий Ріг, де протягом двох днів її розгромив німецький 48-й моторизований корпус.

Бойові дії на території краю

17 серпня 1941 р. Нікополь було захоплено німецькими військами першої танкової групи під командуванням Е. фон Клейста. У той час як німецькі війська входили до міста, спеціальна група Нікопольського міськвідділу НКВС на чолі з Дрищем Ф.П. підпалила держмлин із зерном та нафтобазу. Під вогнем німців залишки радянських військ та місцевих партійно-радянських органів переправились з Нікополя на лівий берег Дніпра.

Протягом місяця, з 17 серпня по 16 вересня 1941 року, місто було на лінії фронту. Радянська артилерія 18-ї армії обстрілювала з Лівобережжя позиції німецьких та угорських військ, які зайняли Нікополь. 4–5 вересня 1941 року командування 30-ї кавалерійської дивізії здійснило розвідку боєм на територію Довгалівки та Новопавлівки, під час якої було розгромлено штаб противника. У бою загинули 11 радянських військовослужбовців на чолі з капітаном Б. Хатамовим.

Німецька окупація, партизанський і підпільний рух на Нікопольщині

На південний захід від Нікополя у серпні–жовтні 1941 р. діяло велике об'єднання партизанських загонів на чолі з М. Захаровим, до складу якого входили спецзагін розвідвідділу штабу Південного фронту №1080, та такі партизанські загони: Апостоловський (командир І. Карастоянов), Великолепетиський (командир А. Різніченко), Нікопольсько-Харківський (командир Ф. Рижиков), Криворізький (командир І. Чорний). Вони здійснили ряд успішних бойових операцій проти груп німецьких солдат і офіцерів. Німецьке командування направило проти них 444-у охоронну дивізію, яка розгромила партизан.

На початку жовтня 1941 року до Нікополя прибули підрозділи 1-ї моторизованої бригади СС «Герман», які провели каральну акцію проти єврейського населення і партійно-радянського активу міста. У результаті протягом кількох днів проведеної акції у протитанковому рові на виїзді з Нікополя на Дніпропетровське шосе було розстріляно кількасот чоловік.

У листопаді 1941 року Нікополь було включено до складу генеральної округи «**Дніпропетровськ**» рейхскомісаріату «**Україна**». Загальне керівництво здійснював німецький гебітскомісар, який опирався на німецьку тилову залогу і гестапо. Для поточного управління містом було створено міську управу, поліцію тощо.

У Нікополі почали працювати невеликі підприємства і крамниці, відновили свою роботу лікарня, деякі школи і педагогічна школа, а також краєзнавчий музей, якому було присвоєно ім'я кошового отамана І.Д. Сірка. Головним завданням німців на Нікопольщині було використання її людських і матеріальних ресурсів (у першу чергу – марганцю) для боротьби з Радянським Союзом.

Підпільний Нікопольський міськком КП(б)У так і не розпочав роботу по організації нікопольців на боротьбу з німецькими органами влади. Тому восени 1941 р. виникла підпільна група «**Правда**» із числа учнів Нікопольської педагогічної школи на чолі з М. Хілінським. Молоді підпільники розповсюджували серед місцевого населення антинімецькі листівки. У зв'язку із закриттям педшколи у лютому 1942 р. група припинила свою діяльність, однак М. Хілінський навесні того ж року почав організовувати нове підпілля. У грудні 1942 р. німецьке гестапо за допомогою своїх агентів із числа колишніх радянських військовослужбовців виявило організацію «**За Радянську Батьківщину**». У результаті провокації більшість її активу було заарештовано і розстріляно.

У квітні 1943 р. розпочала свою діяльність підпільна група під командуванням Кардашова А.Я., яка проводила антифашистську агітацію і здійснювала акти саботажу.

У той же час виникла підпільна група «**Месник**», організатором якої був колишній завідувач спорткомітету Нікопольського міськвиконкому Л.Ф. Хлястиков. Група проводила не тільки радянську агітацію, але й здійснювала напади на німецьких солдат і місцевих поліцейських. Восени 1943 р. ці підпільні радянські групи почали створювати в Дніпровських плавнях партизанський загін для надання збройної допомоги військам Червоної Армії, які в жовтні 1943 р. вже форсували з боями Дніпро і зайняли міста Дніпропетровськ і Запоріжжя. Однак підпільників було викрито органом німецької контррозвідки – зондеркомандою донських козаків «**Петер**» і розгромлено, а партизанський загін розбито.

У місті активну діяльність проти німецьких окупантів вела також Нікопольська організація українських націоналістів під проводом Ф. Вовка - колишнього директора СШ №9. Таємний осередок було створено восени 1941 року. Саме тоді Вовк Ф.І., а також Мізіна М.П. та Шкандель Є.М. врятували від розстрілу єврейську сім'ю з чотирьох чоловік і організували її переховування.

Восени 1943 р. німецьке гестапо виявило в місті кількох членів ОУН. Тому Ф. Вовк наказав учасникам національного підпілля покинути місто. У подальшому Ф. Вовк був обраний третім віце-президентом Української Головної Визвольної Ради у липні 1944 р. і діяв у еміграції в повоєнний час.

Нікополь вельми цікавив радянську військову розвідку, перш за все, тим, що через нього німецьке командування перекидало залізницею і шосе велику кількість військ на фронт, а також наявністю у ньому стратегічної переправи через Дніпро, збудованої у 1943 р.

У травні 1943 р. до міста було закинуто розвідгрупу «**Антон**» у складі А. Анісімової та Н. Попової. Розвідниці за допомогою родини Самотєйкіних облаштувались у Нікополі і збирали відомості про дислокацію і пересування німецьких військ. Однак їх було викрито агентом німецької контррозвід-

ки, який раніше служив інструктором у радянській розвідшколі. Анісімову і Попову було заарештовано і кинуто до концтабору.

У серпні 1943 року в Нікополь таємно прибула нова розвідгрупа у складі К. Романової, Л. Мулявкіної та М. Куліченка. До своєї небезпечної роботи вони залучили декількох нікопольців. Протягом п'яти місяців розвідгрупа успішно діяла, посилаючи десятки радіограм радянському командуванню з важливими даними про дислокацію німецьких військ у Нікополі, а також викликала авіацію для бомбардування станції Нікополь та інших об'єктів у місті.

Нікопольська операція

Наприкінці жовтня 1943 року війська Червоної Армії розгорнули наступальні дії на Нікопольському напрямі: з північного сходу вели бойові дії частини 8-ї гвардійської та 6-ї армії 3-го Українського фронту, з південно-східного на Лівобережжі – 3-я гвардійська армія 4-го Українського фронту. Німецьке командування, розраховуючи утримати Криворізький залізорудний та Нікопольський марганцевий басейни, створило під Кривим Рогом і Нікополем міцні оборонні позиції, які тримала 6-а німецька польова армія. На південь від міста на лівому березі Дніпра утворився Нікопольський плацдарм німців.

На одній з нарад у штабі групи армій «**Південь**» ще в березні 1943 року А. Гітлер зробив своїм генералам заяву: «**...що стосується нікопольського марганцю, то його значення взагалі не можна оцінити. Втрата Нікополя (на Дніпрі, на південний захід від Запоріжжя) означала би кінець війни...**». Дійсно, німецька окупаційна адміністрація з 1941 року по кінець 1943 року вивезла до Німеччини 1 782 000 т марганцю, що на 2/3 забезпечило потреби військової промисловості Третього рейху.

Радянські війська неодноразово штурмували німецьку оборону. Після 100 днів і ночей бойових дій тільки на початку лютого 1944 р. війська 8-ї гвардійської армії генерал-полковника Чуйкова В.І. за підтримки авіації 17-ї повітряної армії генерал-полковника Судець В.О. потужним ударом прорвали оборону німців за 50 км на північному заході від Нікополя і, рухаючись на південь, ввійшли в тил Нікопольському угрупуванню німців. Намагаючись врятувати свої війська від оточення, Гітлер наказав їм відступити на захід. Переслідуючи німців, частини 203-ї та 333-ї стрілецьких дивізій 6-ї армії генерал-лейтенанта І.Т. Шльоміна пізно ввечері 7 лютого 1944 р. після третьої атаки зайняли Новопавлівку і залізничну станцію Нікополь і розгорнули наступ на південну і західну частини міста.

Водночас Дніпро, його притоки та плавні навпроти Нікополя форсували бійці 266-ї стрілецької дивізії, 5-ї окремої гвардійської мотострілецької та 32-ї гвардійської танкової бригад 3-ї гвардійської армії генерал-лейтенанта Д.Д. Лелюшенка. Групи десантників висадились у старій частині міста і

знищили ар'єргардні групи німецьких військ. Так, у ніч з 7 на 8 лютого 1944 р. війська 6-ї армії 3-го Українського та 3-ї Гвардійської армії 4-го Українського фронтів штурмом оволоділи містом Нікополь. На честь перемоги в Москві пролунало два салюти по 12 артилерійських залпів з 124-х гармат. 16-ти військовим частинам і з'єднанням за особливо успішні бойові дії було присвоєно почесні найменування «**Нікопольських**», 10-ти – «**Нижньодніпровських**», шість було нагороджено орденами Бойового Червоного Прапора та Суворова другого ступеня. За мужність і героїзм у боях за м. Нікополь було присвоєно звання Героя Радянського Союзу гвардії майору Надєжкіну Г.М., гвардії старшому сержанту Хохлову К.М., гвардії сержанту Свєчкарьову О.І., Мартинову М.М., гвардії рядовим Мірошниченко І.І., Михайлюченко А.Є., капітану Красуцькому Є.І., рядовому Юсупову В.С. (позбавлений звання у 1947 році через засудження за скоєний кримінальний злочин). У бою за Нікополь загинуло і померло від ран 547 бійців і командирів Червоної Армії.

Нікополь на завершальному етапі Другої світової війни

У Нікополі, населення якого в лютому 1944 р. становило 33 457 осіб, було відновлено комуністично-радянські органи влади. Першим секретарем Нікопольського міського КП(б)У було призначено Левковцева С.О., головою Нікопольського міськвиконкому – Литвиненка І.О., начальником Нікопольського військкомату – майора Аксакова О.В. За даними партійно-радянських органів під час воєнних дій та німецької окупації в місті загинуло приблизно 8 тисяч радянських військовополонених та мирних мешканців і завдано матеріальних збитків на суму до 1 млрд. рублів.

У першу чергу зусилля місцевих органів влади були спрямовані на мобілізацію людських ресурсів краю в Червону Армію (у 1944 р. було призвано 6630 чол., у січні–травні 1945 р. – 311 чол.) та відбудову промислових підприємств.

Наприкінці 1944 р. на Південнотрубному заводі вже прокатали першу трубу. Відновили випуск своєї продукції завод будмашин ім. В.І. Леніна, цегляний, пивоварний, хлібний заводи, меблева фабрика тощо. У серпні 1945 р. для прискорення відбудови народногосподарських об'єктів було створено трест «Нікопольбуд» – потужну будівельно-монтажну організацію.

У боях на фронті, у німецькому полоні загинули і померли від ран, зникли безвісти 2038 мешканців міста. Їхні імена внесено до Книги Пам'яті України. За мужність у боях були удостоєні звання Героя Радянського Союзу уродженці міста Нікополя: гвардієць-сержант Бриль М.Х., льотчики-офіцери Гончар І.О., Мелешко О.І., Путько М.С., прикордонник-лейтенант Усов В.М., гвардії майор Шульгін О.І.

Розділ XI

НІКОПОЛЬ У 1945–1991 роках

Розвиток промисловості та будівництва міста

У повоєнний період промислові підприємства, транспорт, сфера побутового обслуговування Нікополя були відбудовані й досягли в 1947 р. довоєнного рівня виробництва. Видатною подією в історії не тільки Південнотрубного заводу м. Нікополя, але й металургії СРСР стало будівництво і введення в експлуатацію найбільшого в Європі трубопрокатного стану «**Великий штифель**».

У вересні 1950 р. Рада Міністрів СРСР на чолі зі Сталіним І.В. ухвалила постанову про будівництво Каховської гідроелектростанції потужністю 250 000 кВт годин з греблею, судоходним шлюзом і найбільшим на Дніпрі водосховищем. У 1953 р. трести «**Нікопольбуд**» та «**Нікопольмарганець**» почали будівництво захисних гідротехнічних споруд та об'єктів. Протягом трьох років будівельники спорудили дев'ять дамб, які разом з природними підвищеннями оперезали чашу майбутнього моря, шість водостокових станцій, 100 км автошляхів та 240 км ліній електропостачання. У 1956 р. Великий Луг було затоплено водами Каховського водосховища, а Нікополь отримав новий порт.

У 50-80-ті роки XX ст. Нікополь став центром промислового вузла півдня України. Його флагманом залишався Південнотрубний завод. Протягом 1950-х – на початку 1960-х років на його проммайданчику були збудовані трубоелектрозварювальний (1955 р.), новий труболиварний (1955 р.), геологорозвідувальних труб №6 (1956 р.), перший у СРСР трубопресовий цех №3 (1958 р.), трубоволочильний №2 (1959 р.), трубопресовий (1961 р.) цехи. Протягом наступних десятиліть Південнотрубний завод вдвічі збільшив свої виробничі потужності, після того як у дію було введено нове устаткування – трубопрокатний стан «**30-102**» (1970 р.), трубоволочильний цех №4 та інші об'єкти. Випуск продукції ПТЗ збільшився в середині 80-х років XX ст. до 1 млн. 400 тис. труб близько шести тисяч типорозмірів з майже трьохсот марок сталі та діаметром від капілярних 0,3 мм до 960 мм. Колектив НПТЗ за високі трудові досягнення було нагороджено Президією Верховної Ради СРСР орденами Леніна (1966 р.) та Дружби народів (1985 р.).

У 1950-ті роки новий промисловий майданчик з'явився у заводу ім. В. Леніна, який фактично означав будівництво нового підприємства. Його спеціалізацією стало виробництво баштових кранів (перший Т-128 був створений у 1950 р.), гідравлічних кранів на спеціальних шасі, лісонаванта-

жувачів тощо. Так, у 1954 р. із заводських цехів вийшов кран Т-198, згодом у 1956 р. – Т-189, у 1959 р. – С-419, у 1963 р. – КБ-60, у 1966 р. розпочався серійний випуск нового уніфікованого баштового крану КБ-100, у 1971 р. – баштового крану нового покоління КБ-674 багатоцільового призначення. У 1977 р. завод починає освоєння нових видів кранів: КБ-401, КБ-404, КБ-408. У тому ж році розпочалося виготовлення нового крану КС-5472 на автомобільному шасі, дизельно-гідравлічною вантажопідйомністю 25 т з висотою підйому вантажу від 4-х до 32-х м.

У січні 1978 р. кранобудівельний завод урочисто відзначив випуск 10-тисячного крану С-981А, який було передано представникам Байкало-Амурської магістралі – найбільшого будівельного об'єкту залізничного транспорту в СРСР у 1970–1980-ті рр. На честь 100-літнього ювілею з моменту заснування заводу його колектив у 1985 р. було нагороджено орденом Знак пошани.

Великою подією у Нікополі стало будівництво в 1962 році заводу феросплавів. Протягом чотирьох років споруджувалося найбільше не тільки в СРСР, але й у Європі підприємство електрометалургії.

У березні 1966 р. було проведено першу плавку, а до 1970 р. флюсоплавильний цех виробив близько 400 тис. електрофлюсів. Його продукцію отримували майже всі металургійні підприємства СРСР та понад 20 зарубіжних країн.

На початку 70-х років XX ст. розгорнулось виробництво нового промислового об'єкту – ниткової фабрики, яку було введено в експлуатацію в 1976 році з планом випуску 440 млн. умовних котушок ниток.

Крім вищевказаних заводів-гігантів, у Нікополі діяли такі підприємства: завод «Більшовик», механічний завод, цегляний завод, завод залізобетонних конструкцій №27, завод металоконструкцій, завод продтоварів, молокозавод, хлібозавод, рибокомбінат, м'ясокомбінат.Наприкінці 80-х років XX ст. 19 промислових підприємств міста мали річний обсяг виробництва продукції на суму більше 1 млрд. 300 мільйонів крб.

Отже, основу економічного потенціалу Нікополя становили підприємства металургії – Південнотрубний завод та завод феросплавів, кранобудівний завод, які випускали відповідно 7% загальносоюзного виробництва труб, 20% – феросплавів і 7% – баштових кранів.

У 60–80-ті роки XX ст. у Нікополі велося широкомасштабне житлове будівництво. Бригада монтажників треста «Нікопольбуд» під керівництвом Ганчева І.Д. збудувала протягом цього часу кілька мікрорайонів багатоповерхових будинків у західній, південній, центральній та північній частинах міста. Тільки протягом 1976–1980-х років його бригада виконала завдання двох п'ятирічних планів, збудувавши 82 п'ятиповерхових будинки на 6727 квартир загальною площею 321 000 м^2, та виконала будівельно-монтажних робіт на суму 17,7 млн. рублів.

Якби розмістити все збудоване бригадою І.Д. Ганчева за цей період у Нікополі в якомусь одному місці, то утворилося б ціле містечко з населенням 25 тисяч чоловік. У 1976 р. І.Д. Ганчеву було присвоєно звання лауреата Державної премії СРСР.

Розвиток соціальної сфери м. Нікополя

У 1970-х роках було прийнято новий Генеральний план розвитку м. Нікополя до 2000 року. Передбачалося, що кількість мешканців становитиме 210 тис. осіб, а 130 га міської території забудують 5-, 9-, 12- та 14-поверховими будинками загальною площею 500 000 кв.м. Планувалось створити новий міський центр, складовими якого стануть торгові комплекси, Будинок урочистих подій, побутової техніки, культури, готель, виставковий комплекс, Палац піонерів, музична школа, планетарний центр та новий краєзнавчий музей.

У 1980 р. Президія Верховної Ради СРСР нагородила місто Нікополь орденом Трудового Червоного Прапора за високі досягнення у розвитку народного господарства та у зв'язку з 200-річчям із дня заснування, яке комуністичні історики пов'язували тільки з діяльністю уряду Російської імперії, ігноруючи козацьку добу розвитку міста.

1970-ті – початок 1980-х років XX ст. відзначалися певною соціальною стабільністю та зростанням рівня матеріального добробуту багатьох мешканців міста. У 1980 році в користуванні нікопольців було близько 6250 легкових автомобілів, 44 680 радіоприймачів, близько 44 000 телевізорів різних марок тощо.

Одним із показників доходів нікопольців було зростання їхніх заощаджень у касах Ощадбанку: на 1 січня 1981 р. клієнтами банку були 94 470 нікопольців, вклади яких становили 108 541 000 рублів.

Населення міста в післявоєнний період невпинно зростало, і на 01 січня 1988 р. складало 158,5 тис. чоловік. Для послуг нікопольців у місті працювало 170 промтоварних і продовольчих магазинів, 180 закладів громадського харчування. У 23-х школах навчалося 21 800 учнів, у 50-ти дитячих комбінатах виховувалось 20 387 дітей. Населення міста обслуговували 22 медичних заклади та 13 аптек. У місті функціонувала мережа закладів культури: 9 будинків культури та клубів, 2 кінотеатри (збудовані у 1965 р. та у 1984 р.), краєзнавчий музей, 60 бібліотек.

Партійно-радянські органи влади м. Нікополя

Місцеві органи влади складалися з Нікопольського міському Компартії України та виконавчого комітету міської ради депутатів трудящих (з 1977 р. - народних депутатів). У 60–80-ті роки XX ст. першими секретарями МК КПУ працювали Прибиль Т.В., Прудков О.П., Гонтаренко А.Ф. Чисельність Нікопольської міської парторганізації складала в 1980-х рр. близько 11 тис.

комуністів та кандидатів у члени партії, які обіймали більшість керівних посад у місті. Головами міськвиконкому працювали Вербовий І.Я., Столбченко А.І., Коваленко Ю.І., Єгоров В.Я. Вибори голів виконкому на сесіях міськради, так само, як і вибори депутатів усіх місцевих рівнів, знаходились під пильним контролем вищих партійних інстанцій – від обкому Компартії України до ЦК КПУ та ЦК КПРС.

Депутатом Верховної Ради СРСР кількох скликань від Нікопольського виборчого округу був колишній директор Південнотрубного заводу у 1947–1950 рр. Тихонов М.О. Тривалий час він обіймав посаду першого заступника Голови Ради Міністрів СРСР, а в 1980–1985-х роках очолював Уряд СРСР, перебуваючи також членом Політбюро ЦК КПРС.

Розвиток фізкультури і спорту м. Нікополя

У 1957 році в Нікополі було підготовлено першого майстра спорту СРСР з класичної боротьби – Ніколаєва В. Відтак протягом тридцяти років роботи нікопольських спортивних товариств, де працювали тренерами В.Д. Бредихін (першому в Нікополі було присвоєно звання заслуженого тренера УРСР), В.І. Воловик, М.І. Есаулов, В.В. Грач, Н.П. Коробко, Г.Г. Зеленський, було підготовлено десятки талановитих спортсменів. Серед них Г. Таран – рекордсмен світу з легкої атлетики; О. Степаненко - чемпіон СРСР і учасник XIX Олімпійських ігор з легкої атлетики; Г. Ростова – срібний призер XXI Олімпійських ігор з волейболу; Ю. Сєдих – чемпіон XXI та XXII Олімпійських ігор з легкої атлетики; С. Шавло – бронзовий призер XXII Олімпійських ігор з футболу; В. Ігнатенко – учасник XXII Олімпійських ігор по вітрильному спорту; А. Настобурко – срібний призер Кубка Світу і Європи, чемпіон СРСР з легкої атлетики та інші.

Видатні нікопольці

За вмілу організацію виробництва та високі показники в трудовій діяльності наприкінці 50-х – на початку 90-х років XX ст. Президія Верховної Ради СРСР присвоїла звання Героя Соціалістичної Праці Величку Б.Ф. – директору заводу феросплавів; Шведченку А.А. – директору Південнотрубного заводу; Куценку І.С., Гарагулі К.Х, Денисенку В.І., Рибальченку А.І., Грязєву П.І., Сомкіну О.О. – робітникам НПТЗ; Кириченко Н.О. – вчителю української мови СШ №9; звання двічі Героя Соціалістичної Праці – Ганчеву І.Д., під керівництвом якого було збудовано сотні жилових будинків загальної площею понад 800 тис. кв. м.

Уродженці міста Нікополя, які стали дійсними членами (академіками) і членами-кореспондентами Академії наук УРСР – Національної Академії наук України є В.Й. Білай – ботанік-міколог, заслужений діяч наук УРСР, лауреат Державної премії СРСР і УРСР, член-кореспондент (1961 р.); Єфімов В.О. – вчений у галузі металургії і технології металів, академік

(1973 р.); Скороход А.В. – вчений-математик, академік (1985 р.); Скороход В.В. – вчений у галузі матеріалознавства і порошкової металургії, академік (1990 р.).

Видатними вченими в Українській РСР та СРСР стали нікопольці: Голдовський Є. – засновник широкоекранних і панорамних кінотеатрів, заслужений діяч науки і техніки РРФСР, доктор технічних наук, кавалер орденів Трудового Червоного Прапора; Озерний М. – повний кавалер ордена «Шахтарська Слава», ордена Трудового Червоного Прапора, доктор технічних наук; Бісноват М. – Генеральний конструктор ОКБ, лауреат Ленінської та Державної премії, Герой Соціалістичної Праці; Тупас В. – конструктор ЕОМ, доктор технічних наук; Шаройко С. – лауреат Ленінської та Державної премій, автор 28-ми свідоцтв про винаходи, кандидат технічних наук; Вільямс О.С. – інженер ПТЗ, лауреат Ленінської премії 1961 р.; Стешенко В. – автор-конструктор легкового автомобіля «Таврія», кандидат технічних наук; Співак В.П. – хірург, доктор медичних наук та інші.

Часи перебудови в Нікополі

Наприкінці 80-х рр. XX століття у зв'язку зі зростанням екологічної та соціально-економічної кризи в Україні різко зросла активність нікопольців у громадсько-політичному житті. Громадськість Нікополя була стривожена повідомленнями ЗМІ про аварію на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 р. та негативним впливом на здоров'я учасників її ліквідації, у тому числі й мешканців Нікополя. Влітку 1988 р. група нікопольців під час приїзду депутата Верховної Ради УРСР, міністра охорони здоров'я УРСР Романенка А.Е. направила йому листа, у якому було висловлено занепокоєння сусідством із Запорозьким енергокомплексом АЕС-ДРЕС. Оскільки відповідь на лист не було отримано, то на противагу мовчанню міністра утворилась ініціативна група «Руху зелених».

Під керівництвом інженера НЗФ В. Коломійцева в «Нікопольській правді» від 24 листопада 1988 р. було надруковано вимоги проведення рішучих заходів з метою зупинити погіршення екологічного стану довкілля. Перше звернення було підтримано 12-ма тисячами підписів мешканців міста і передано до Спілки письменників України.

Перший екологічний мітинг у Нікополі з аналогічними вимогами до Кабінету Міністрів СРСР і Верховної Ради СРСР, який відбувся 23 травня 1989 р., було підтримано вже 40-а тисячами підписів нікопольців. Вищевказані події призвели до розвитку неформального екологічного руху в місті.

Навесні 1988 р. було створено ініціативну групу шанувальників рідної мови, які переймалися станом її розвитку в Україні. Це призвело до створення в Нікополі та Нікопольському районі осередків Товариства української мови ім. Т. Шевченка навесні 1989 р., яке очолила Кириченко Н.О.

У результаті розкриття та оприлюднення злочинів комуністичного

режиму в СРСР за часів перебудови виникло Нікопольське товариство «Меморіал», яке згуртувало колишніх репресованих і реабілітованих громадян. Голова товариства «Меморіал» Безпіпко В.С. були оприлюднив дані про перебіг політичних репресій у Нікополі у 1930-ті–1940-ті рр.

На хвилі перебудовчих процесів в Україні і на противагу опору комуністичного апарату влітку 1989 року в Нікополі виникають осередки Народного Руху України за перебудову. 31 березня 1990 р. в Нікопольському медучилищі відбулася установча конференція Нікопольської міської організації НРУ, головою якої було обрано А. Тикву.

Першими кроками демократизації політичного життя в місті стали вибори народних депутатів СРСР в березні 1989 р., депутатів Верховної Ради УРСР та місцевих Рад народних депутатів навесні 1990 р., які проводились на альтернативній основі. Депутатом Верховної Ради УРСР від Нікопольського виборчого округу було обрано залізничника Юрія Головка.

У квітні 1990 р. депутати Нікопольської міської ради обрали голову – Мітченка І.К. – директора Нікопольського кранобудівного заводу.

У серпні 1990 р. у Нікополі відбулися заходи Всеукраїнського святкування 500-річчя українського козацтва, під час якого було проведено Всеукраїнську наукову конференцію за участю відомих істориків і письменників України – А. Апановича, І. Драча, Ю. Мушкетика, В. Шевчука та інших. Проведення цих широкомасштабних акцій у м. Нікополі, а також біля пам'ятки республіканського значення «Могили І.Д. Сірка» стали символами національно-культурного відродження українського народу та заклику до виборювання незалежності України.

Розділ XII

НІКОПОЛЬ НА ПОЧАТКУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ У 1991–2001 роках

Політичний розвиток міста у 1990-ті роки

Проголошення Верховною Радою УРСР незалежності України 24 серпня 1991 р. було підтримано сесією Нікопольської міської ради на чолі з її головою І. К. Мітченком 26 серпня 1991 року.

Восени 1991 року в Україні розгорнулась політична кампанія по виборам Президента України. У жовтні того ж року Нікополь відвідав і виступив перед його мешканцями біля головного входу до Парку Перемоги один із кандидатів на вищу державну посаду – народний депутат України В'ячеслав Чорновіл.

1 грудня 1991 р. 65,5% виборців Нікополя проголосували за кандидатуру Голови Верховної Ради України Кравчука Л.М. на посаду Президента України, а під час першого Всеукраїнського референдуму 91,9% виборців міста підтвердили Акт проголошення незалежності України.

У 90-ті рр. XX ст. місто остаточно увійшло в перехідний період формування демократичної правової держави та ринкової економіки. Представниками Нікополя у Верховній Раді України – народними депутатами України – були обрані мешканці міста Ю. Головко – машиніст-залізничник (1990–1994 рр.); К. Лященко – підприємець (1994–1998 рр., який одночасно був міським головою м. Нікополя у липні 1995 – грудні 1996 рр.); О. Жир – підполковник СБУ (з 1998 р. по 2002 рік).

Політичне життя Нікополя в перше десятиріччя незалежності України було досить активним. Нікопольці брали участь у виборах Президента України в 1994 р., депутатів Верховної Ради України і місцевих рад у 1994 і 1998 роках, виборах міського голови в 1994, 1995, 1997, 1998 роках. У 2000 році в Нікополі, як і по всій Україні, відбувся Другий Всеукраїнський референдум з питань реформування політичного устрою країни. На всі винесені на референдум питання, нікопольці дали позитивну відповідь.

У 2001 р. в місті було легалізовано діяльність осередків 18-ти політичних партій, 87-ми громадських об'єднань громадян, зареєстровано 5 релігійних громад. Міський орган самоврядування – Нікопольська міська рада – з 1998 р. складається з 45-ти депутатів.

З 23 лютого 1997 р. міським головою м. Нікополя було обрано Старуна С.В., який до цього служив командиром Нікопольської бригади протиповітряної оборони.

Зусиллями депутатів міської ради та її виконавчих органів вирішувалися питання збільшення прибутків до міського бюджету, які досягли в 2001 році 32,8 млн. грн. проти 28,3 млн. грн. в 1997 р.

Наприкінці XX століття місто стало учасником українсько-американської програми «Партнерство громад для поширення досвіду місцевого самоврядування». Партнером Нікополя стало місто Толідо (штат Огайо, США).

Населення міста

Внаслідок гострої соціально-економічної кризи, різкого зниження матеріального рівня життя, населення міста почало скорочуватися і складало на 1 січня 2001 р. 147,8 тис. осіб, у т. ч. жінок – 80,3 тис, чоловіків – 67,5 тис. осіб. Природній приріст населення складав мінус 1,3 тис. чоловік у середньому щорічно. З 1991 р. національний склад населення міста був таким: українців – 60%, росіян – 35,8%, білорусів – 1,1%, євреїв – 0,9%, німців – 0,7%, інших національностей – 1,5 %. Згідно з даними Першого Всеукраїнського Перепису, у грудні 2001 р. населення міста різко скоротилось протягом року до 136,1 тис. осіб.

Трудові ресурси Нікополя складали на січень 2001 р. 94,5 тис. осіб, з яких в галузях економіки зайнято було - 54,9 тис. осіб. У Нікополі склався клас підприємців і на 01.01.2001 р. було зареєстровано 7374 суб'єкти підприємницької діяльності. В цілому приватним бізнесом займалося на той час більше 17 тисяч осіб, що складало 16,8% від загальної кількості працездатного населення міста.

Відповідно до статистичних даних можна скласти соціальний паспорт міста: робітників – 27 972 особи, службовців – 16 128 осіб, учнів шкіл – 18 448 осіб, ПТУ – 544 особи, студентів навчальних закладів першого, другого рівнів – 1791, третього і четвертого рівнів – 2141; середню освіту мають 47,0 тис., середньо-спеціальну - 29,2 тис, вищу освіту – 12,4 тис. осіб; пенсіонерів – 42 100 осіб, у тому числі за віком - 34280 осіб, інвалідів – 5179 осіб; статус безробітного станом на 1 січня 2001 року мали 5160 осіб.

Промисловість м. Нікополя у 1990-ті роки

Наприкінці другого тисячоліття економічну основу міста складали: ВАТ «НЗФ» – найбільш ефективно працююче у сучасних умовах підприємство, основний виробник в Україні феросплавів, зварних флюсів, марганцевого агломерату та електродної маси. Цю продукцію отримували більш ніж 300 металургійних підприємств України, Росії, Польщі, Туреччини, Японії тощо. У перше десятиліття незалежності України звання доктора технічних наук було присуджено Ковалю О.В. (НЗФ) та Ткачу Г.Д. (НЗФ). З 1999 р. ВАТ «НЗФ» очолює Куцін В.С.

Другим провідним промисловим підприємством залишався ВАТ «Нікопольський Південнотрубний завод» з системою ЗАТ «ЮТиСТ»; «Нікополь-

ський завод нержавіючих труб», «Нікотьюб», «Труболіт», а також Науково-виробничий центр «Трубосталь», який виробляв труби різноманітного асортименту. Також діяли такі промислові підприємства – ВАТ «Нікра» (запчастини для сільськогосподарської техніки і крани), ВАТ «Нікопольський завод трубопровідної арматури» (засувки для трубопроводів), ВАТ «Нікопольський прядильно-нитковий комбінат» (нитки, пряжа), ВАТ «Рибокомбінат» (рибопродукти), ВАТ «Пивзавод» (напої), ВАТ «Механік» (товари широкого вжитку), ВАТ «Хлібокомбінат» (хлібопродукти), ВАТ «Надія» (пошивні товари) та інші.

Обсяг продукції промислових підприємств у діючих оптових цінах у 2000 р. склав 2 079 692 500 гривень, що перевищило відповідний показник 1999 року вдвічі.

У Нікополі були наявні всі види сучасного зв'язку: телевізійний ретранслятор, телеграф, міжміська телефонна станція, радіовузол, а також працювали три міські телестудії та видавалося шість міських газет.

Розвиток освіти м. Нікополя

У Нікополі міська система освіти складалася з 39-ти дошкільних закладів і 27-ми загальноосвітніх шкільних закладів. Працівники сфери освіти, починаючи з 1997 р., своєчасно отримували заробітну плату. Традиційним стало вітання випускників-медалістів на загальноміському рівні та вручення їм цінних подарунків. Інноваціями у сфері освіти стало включення середньої спеціалізованої природничо-математичної школи № 26 у 1999 р. в навчальний комплекс Дніпропетровського державного університету та відкриття в 1998 р. міського еколого-натуралістичного центру, в якому було організовано 9 гуртків, які охоплювали більше 300-т чоловік. За багаторічну працю у сфері освіти в м. Нікополі у 1993 р. Мілявському М.С. було присвоєно звання Заслуженого вчителя України

Протягом 1997–1998 років у Нікополі сформувався ринок отримання вищої освіти, який складався з 8-ми філій державних університетів та академій і одного приватного навчального закладу. В цілому систему вищої і середньої спеціальної освіти було представлено Нікопольським юридичним факультетом Харківського держпедуніверситету імені Г.С. Сковороди, Нікопольським інститутом Запорізького держуніверситету, Нікопольським інститутом управління, бізнесу і права, Інститутом підвищення кваліфікації і перепідготовки керівних кадрів і спеціалістів металургійного комплексу України, Нікопольським факультетом Харківського державного автомобільно-дорожнього технічного університету, Нікопольським представництвом Київської міжрегіональної академії управління персоналом, Нікопольським факультетом Європейського університету фінансів, інформаційних систем, менеджменту і бізнесу, Нікопольським технікумом Національної металургійної академії України, Нікопольським училищем Криворізького держ-

педуніверситету, Нікопольським медичним училищем, Нікопольським сільськогосподарським технікумом, Нікопольською технічною школою, Нікопольським СПТУ-34 та Нікопольським ПТУ-42.

Розвиток охорони здоров'я міста

Значні зміни відбулися у сфері охорони здоров'я міста. У 90-ті роки XX ст. було введено в дію та укомплектовано найсучаснішим обладнанням лікувально-діагностичний центр та кардіосудинне відділення на 100 ліжко-місць. Однак у 1995–1996 роках було скорочено 61 посаду лікаря, 189 середніх та 173 молодших медичних працівників, 110 адміністративно-господарських працівників. У 1996–1997 роках у лікувальних закладах кількість ліжок з 1680 скоротилася до 1180. З метою дотримання вимог соціального захисту медичних працівників у 1997 р. заборгованість по зарплаті було ліквідовано.

У 2001 р. медичну допомогу населенню надавали 22 заклади: 3 лікарні, пологовий будинок, станція швидкої медичної допомоги, стоматологічна поліклініка, 16 амбулаторно-поліклінічних установ.

Розвиток культури міста

Для задоволення культурних потреб мешканців міста працювали Нікопольський державний краєзнавчий музей, який у травні 1999 р. відзначив своє 80-річчя з дня заснування, народний музей історії трудової і бойової слави НПТЗ, 10 бібліотек, три Палаци культури, Палац урочистих подій, 4 клуби, 2 школи мистецтв (у тому числі одна приватна), один кінотеатр, а також – духовий оркестр, народний фольклорний ансамбль «**Микитин Ріг**», народний ансамбль танцю «**Радість**», український народний музично-драматичний театр, естрадний театр танцю «**Богема**».

Розвиток фізкультури і спорту м. Нікополя

У 2000 році Нікополь зайняв перше місце у Дніпропетровській області в огляді-конкурсі на кращу організацію фізкультурно-оздоровчої роботи, яка проводиться на двох стадіонах, у двох спортклубах, у 5-ти спортшколах та одному яхт-клубі. Найбільш поширеними видами спорту у місті є легка атлетика, футбол, волейбол, вітрильний спорт, кікбоксінг, боротьба дзюдо і самбо. У 90-ті роки XX століття місто дало путівку у великий спорт Г. Шайдуко і О. Антоновій – учасникам XXV Олімпійських ігор, Р.Щуренку – учаснику XXVII Олімпійських ігор. У 1994 р. В. Решетнікову – майстру міжнародного класу з легкої атлетики – першому було присвоєно звання «Заслужений тренер України».

Охорона пам'яток історії і культури

У Нікополі взято на державний облік та під охорону 68 пам'яток, у

тому числі історії і культури – 44, монументального мистецтва – 3, архітектури і містобудування місцевого значення – 20. Постановою Ради Міністрів УРСР № 970 від 24.08.1983 р. Нікопольську церкву Різдва Богородиці взято на облік як пам'ятку республіканського значення.

Серед пам'яток історії та культури м. Нікополя важливо відзначити такі: пам'ятник Б. Хмельницькому та пілон на честь його обрання Гетьманом України у Микитинській Січі (рік встановлення – 1956), Меморіальний комплекс «Вічна Слава», де поховано 17 учасників революційних подій на Нікопольщині та 642 бійця і командира Червоної Армії, які загинули або померли від ран у бою за Нікополь у 1944 р.; а також пам'ятні знаки колишнім в'язням – жертвам німецьких концтаборів і алея пам'ятних плит на честь нікопольців – Героїв Радянського Союзу та повних кавалерів Ордена Слави; пам'ятник воїнам 3-го і 4-го Українських фронтів та пам'ятний знак на місці форсування радянськими військами р. Дніпро в ніч з 7 на 8 лютого 1944 р., коли Нікополь було звільнено від німецьких військ; братська могила членів підпільних організацій і мирних жителів – жертв німецького терору; пам'ятний знак нікопольчанам-військовослужбовцям Радянської Армії, що загинули в Афганістані; пам'ятник І.Д. Ганчеву тощо.

У місті з листопада 2000 р. ведуться польові дослідження Нікопольської археологічної експедиції, під час яких виявлено місце поховання половчанки (XII ст.) у Парку Перемоги м. Нікополя.

У середині 90-х років XX ст. актуалізувалося питання про дату заснування міста. На підставі історико-краєзнавчих досліджень Жуковського М.П. про початок літочислення Нікополя від року заснування козаками Війська Запорозького міста-фортеці Січ в урочищі Микитин Ріг в 1639 р., виконавчий комітет Нікопольської міської ради 20 серпня 1997 р. ухвалив рішення про проведення заходів щодо перегляду офіційної дати заснування міста та надання Нікополю статусу історичного міста. Постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. № 878 Нікополь внесено до **«Списку історичних населених місць України».**

28 листопада 2000 р. сесія міської Ради прийняла історичне рішення про затвердження Герба і Прапора територіальної громади м. Нікополя, які символізують походження міста від Микитинської Січі, заснованої козаками Війська Запорозького у 1639 р.

Розділ XIII

НІКОПОЛЬ У 2002–2009 роках

Економічний розвиток міста на початку XXI століття

Протягом першого десятиліття XXI століття в Нікополі продовжували відбуватися значні соціально-економічні та політичні зміни, пов'язані зі становленням і подальшим розвитком ринкової економіки в Україні.

Загальний обсяг промислового виробництва по місту за 2007 рік склав 14 млрд. грн., у 2008 р. – 12 млрд. грн. (зменшення виробництва пов'язано із початком економічної кризи в Україні в IV кварталі 2008-го року).

Економічну основу міста складають 28 підприємств. Найважливіші з них такі:

а) ВАТ «Нікопольський завод феросплавів» – основний виробник феросплавів, зварних флюсів, марганцевого агломерату та електродної маси в Україні;

б) приватні підприємства, що виникли внаслідок реструктуризації ВАТ НПТЗ: ТОВ «Інтерпайп НікоТьюб» – виробництво сталевих труб, у тому числі бурильних та насосно-компресорних; ЗАТ «Нікопольський завод сталевих труб «ЮтіСт»; ЗАТ «Сентравіс Продакшн Юкрейн» – виробництво труб з корозійностійких (нержавіючих) сталей, призначених для застосування в умовах широкого спектру корозійних середовищ та температур у хімічній та нафтохімічній індустрії, атомній і тепловій енергетиці; ЗАТ «Нікопольський завод технологічної оснастки» – постачальник трубного інструменту на всі трубні заводи України; Науково-виробниче об'єднання «Трубосталь» – багатопрофільне підприємство, найбільший в Україні виробник елементів трубопроводів, має у своєму складі завод по виробництву крутовигнутих відводів; ЗАТ «Труболіт» – виробництво центробіжних литих сталевих труб широкого асортименту; цех прокатки труб, механозбірне виробництво та ряд допоміжних виробництв; ЗАТ «Нікопольський ремонтний завод» – виробництво та реставрація промислового обладнання металургійної, гірничо-видобувної, машинобудівної, хімічної, нафтодобувної та переробної галузей; ЗАТ «ТЗ ВСМПО-АВІСМА» (колишній ЗАТ «Завод Сетаб-Нікополь») – основний виробник труб із титанових сплавів;

в) ВАТ «Нікопольський завод трубопровідної арматури» – вузькоспеціалізоване підприємство з випуску обладнання для потреб житлового господарства та капітального будівництва;

г) ВАТ «Хлібокомбінат» – виробництво хлібобулочних та кондитерських виробів;

д) ЗАТ «Кранобудівний завод» – машинобудування, монтаж і ремонт машин.

З початку XXI століття загальний обсяг промислового виробництва та його реалізації по Нікополю невпинно зростав. Відтак за 2005 р. обсяг реалізованої продукції склав 4 813 700 000 грн, за 2007 р. – 8 818 000 000 грн., за 2008 р. – 11 986 800 000 грн.

Металургія та обробка металу складають 95,6% загального обсягу виробництва промислової продукції міста. Підприємства Нікополя входять у число основних експортерів Дніпропетровської області. Переважна більшість продукції експортується в Росію, США, Канаду, Францію, Німеччину, Японію, Болгарію, Єгипет, Ізраїль, Білорусь, Латвію, Естонію, Туркменістан, Азербайджан, Казахстан, Узбекистан, Південноафриканську Республіку, Ірак, Іран, Словакію, Угорщину та інші країни.

Проте Нікополь в останні місяці 2008 р. потрапив під згубний вплив світової економічної кризи, що проявилося у зменшенні обсягів виробництва та реалізації продукції. Однак інвестиційна діяльність ще зберігає свою позитивну динаміку. За станом на 1 січня 2009 р. обсяг прямих іноземних інвестицій, залучених в економіку міста, становив майже 81 млн.дол. США, що порівняно зі станом на 1 січня 2008 р. збільшилось на 89,2%. На одного мешканця міста обсяг прямих іноземних інвестицій склав 640 дол. США.

Значно зросли доходи бюджету м. Нікополя. У 2008 р. вони склали 249,8 млн. грн., із них місцеві надходження – 132,1 млн. грн.; а видатки бюджету – 205,7 млн. грн.

Розвиток населення міста Нікополя на початку XXI століття і стан його трудових ресурсів

Розвиток економіки міста відбувався у складних демографічних умовах. Трудові ресурси Нікополя станом на 1 січня 2006 р. становили 64 975 осіб, з яких зайнято в промисловості 25 258 осіб.

Чисельність наявного населення міста продовжувала скорочуватися: на 1 січня 2006 р. – 130,4 тис. осіб, а на 1 січня 2009 р. – 125,6 тис. осіб. Так, наприклад, упродовж 2005 р. в Нікополі народилося 1117 дітей, у той час як померло – 2492 особи. У 2005 р. порівняно з 2004 р. зросла смертність населення з 18,6 до 19 осіб на 1000 мешканців. Таким чином, протягом останніх 16-ти років (з 1993 р. по 2009 р.) чисельність населення з 161,2 тис. осіб зменшилася до 125,6 тис. осіб, тобто на 35,6 тис. осіб.

На сьогодні має місце досить суттєва демографічна диспропорція між кількістю чоловічого та жіночого населення міста, а саме: станом на 1 січня 2006 р. співвідношення таке: жінок – 72,9 тис. осіб (55,1 %), чоловіків – 59,5 тис. осіб (44,9 %), тобто в середньому на кожну тисячу жінок припадає 816 чоловіків); а на 1 січня 2009 р. – жінок 69300 осіб (55%), чоловіків – 56 300

осіб (45%). Особливо таку диспропорцію помітно серед старшого покоління: у віці 70 років і старше на 1000 жінок припадає 460 чоловіків.

Внутрішнім резервом розвитку трудової діяльності міста залишається підприємництво. Якщо станом на 1 січня 2006 р. в Нікополі було зареєстровано 1916 юридичних осіб підприємницької діяльності і 9580 фізичних осіб, то на 1 січня 2009 р. – 2107 та 11345 осіб відповідно.

Ринковим відносинам притаманне таке явище як безробіття. У 2008 р. кількість безробітних становила 7427 осіб, що на 109,9% більше у порівнянні з 2007 р. (6759 осіб). Служба зайнятості працевлаштувала у 2008 р. 4382 особи, організувала проведення оплачуваних громадських робіт для 1248 безробітних, а також згідно з направленням державної служби – професійного навчання і перенавчання 885 осіб тощо.

Політичне життя Нікополя на початку XXI століття

У 2002 р. в Нікополі, як і по всій Україні, відбулися останні вибори депутатів Верховної Ради України по мажоритарній системі. Після гострої боротьби більшістю виборців було обрано полковника міліції Драчевського В.В. Депутатами обласної ради було обрано директора ВАТ «НЗФ» Куціна В.С. та заступника голови обласної ради А.М. Малую, яка тривалий час працювала у системі охорони здоров'я. До міської ради було обрано 45 депутатів, а міським головою став Старун С.В.

30 квітня 2004 р. сесія Нікопольської міської ради ухвалила рішення «Про стратегічний план розвитку міста Нікополя до 2010 року» під гаслом «Нікополь - комфортний для проживання індустріальний та культурний центр». Мета стратегічного плану – поліпшення соціально-економічного та культурно-політичного стану громади. Відтак пріоритетними напрямками розвитку міста є сприяння економічному розвитку міста, створення системи надання ефективних та доступних медичних послуг, соціальний захист населення міста, поліпшення екологічної ситуації в місті, розвиток комунального господарства, підвищення культурного, освітнього та духовного рівня територіальної громади.

Навесні 2006 р. в Нікополі вперше були проведені вибори до міської ради на партійній основі. Серед 60 обраних депутатів міськради – представники місцевих осередків восьми політичних партій: Партії регіонів, Блоку Юлії Тимошенко, Народного Союзу «Наша Україна», Компартії України, Партії «Віче», Блоку П. Лазаренка, Народного Блоку В. Литвина. Міським Головою Нікополя було переобрано Старуна С.В. Секретарем міської ради було обрано депутата від Партії регіонів Горяну В.В. Більшість нікопольців у виборах до Верховної Ради України в 2006 р. віддали голоси Партії Регіонів.

В цілому в місті в 2008 р. було зареєстровано осередки 76-ти політичних партій, 250-ти громадських організацій, 39-ти релігійних організацій та 13-ти козацьких громадських товариств.

Освіта м. Нікополя на початку XXI століття

Сфера освіти міста представлена таким чином: дошкільних закладів – 26, середніх загальноосвітніх шкіл – 24 (10 600 учнів), гімназій – 2 (907 учнів), вечірня школа – 1 (222 учні), навчально-виховний комплекс – 1 (61 учень), школа-інтернат «Гармонія» – 1 (125 осіб), дитячий будинок – 1 (78 дітей).

Міські школярі щорічно брали участь у проведенні Всеукраїнських шкільних олімпіад і завоювали чимало призових місць.

Міський відділ освіти під керівництвом Камбура В.О. за участь у IX міжнародній виставці «Сучасна освіта України-2006» нагороджений спеціальним дипломом за вагомий внесок в інноваційний розвиток національної системи освіти. Інновацією для випускників 11-х класів, які бажали продовжити своє навчання у вищих навчальних закладах, стало проведення незалежного зовнішнього оцінювання якості освіти. Як результат, всі 889 учасників тестування 2007–2008 років (93% від загальної кількості) стали студентами. З числа випускників – 86 закінчили школу із золотими і 20 – зі срібними медалями.

Система вищої і середньої спеціальної освіти представлена 11 навчальними закладами I-IV рівня акредитації, серед яких відзначаються Нікопольський юридичний факультет Одеської національної юридичної академії (декан – кандидат філософських наук Каплан Г.А.), Нікопольський інститут Запорізького національного університету (директор – кандидат педагогічних наук Селіверстова Н.І.) та Нікопольський економічний університет (ректор – кандидат економічних наук Радкевич О.Д.).

Сфера охорони здоров'я м. Нікополя на початку XXI століття

Лікарсько-оздоровчий потенціал міста включає 15 лікувально-профілактичних установ з поліклініками на 1910 відвідувань у зміну та стаціонарами на 945 ліжок. Серед них міські лікарні №1, №3, №4, дитяча міська лікарня, пологовий будинок та жіноча консультація, стоматологічна поліклініка, станція швидкої медичної допомоги, психоневрологічна лікарня, протитуберкульозний диспансер, станція переливання крові, дитячий санаторій. Також лікувально-профілактична допомога здійснюється медико-санітарною частиною ВАТ «НЗФ» та амбулаторією залізничної лікарні, де обстежуються як працівники даних підприємств, так і мешканці міста Нікополя. Видатною постаттю охорони здоров'я нікопольців є Заслужений лікар України О.Г. Солодуненко, який у своїй практиці широко застосовує методи нетрадиційної медицини.

Розвиток культури м. Нікополя на початку XXI століття

Для задоволення культурних потреб мешканців міста працюють 19 закладів культури міського відділу культури і мистецтв (Палац урочистих

подій, краєзнавчий музей, 4 клуби, 11 бібліотек та 2 школи), а також Палац культури «Електрометалург» ВАТ «НЗФ» та культурно-розважальний центр «Еліт-Клуб». Вони нараховують 133 творчі колективи та клубні формування за інтересами. Із 48-ми творчих колективів два мають звання народний (ансамбль «Микитин Ріг» та танцювальний колектив «Радість»). У роботі 85-ти клубних формувань беруть участь більше 1000 чоловік, серед яких 80% – молодь і діти.

У 2001 р. на підставі наукових досліджень фахівців Інституту історії України НАН України, Інституту археології НАН України, Нікопольського державного краєзнавчого музею на чолі з академіком НАН України Троньком П.П. було встановлено рік заснування м. Нікополя від часу будівництва на його території Микитинської Запорозької Січі – 1639 р. Рішенням виконавчого комітету Нікопольської міської ради від 24 квітня 2002 р. за № 203 саме цю дату визнано офіційною датою заснування міста.

Це значно посилило науково-пошукову роботу з історії міста. За підтримки Уряду США реалізується проект «Створення і розвиток історико-археологічного комплексу «Микитинська Січ», присвяченого 360-річчю початку національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького, складовими якого є проведення у м. Нікополі археологічних досліджень місць розташування залишків земляних укріплень міста-фортеці Січ і перших православних храмів Нікополя.

У серпні 2007 р. сесія Нікопольської міської ради узгодила межі історичних ареалів м. Нікополя, де збереглися давні системи планування забудови, пам'ятки історії та культури тощо.

Завдяки зверненню Нікопольського козацького товариства «Микитинська Січ» Президент України В.А. Ющенко видав Указ «Про відзначення 360-ї річниці подій, пов'язаних з початком національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.». У квітні 2008 р. до Нікополя приїхали сотні представників козацьких організацій України, щоб урочисто відсвяткувати обрання в Микитинській Січі Гетьманом Війська Запорозького Б. Хмельницького.

За ініціативи генерального директора ВНЦ «Трубосталь» Фельдмана О.І. 25 липня 2009 р. в м. Нікополі було відкрито пам'ятник Нестору Махну, командувачу революційною повстанською Армією України в 1919 р.

Фізкультура і спорт м. Нікополя на початку XXI століття

У сфері фізичної культури і спорту працюють 80 тренерів, які культивують 26 видів спорту. Різноманітними формами фізкультурно-оздоровчої роботи на кінець 2008 р. було охоплено 18 тис. осіб, або 14,3% від загальної кількості населення міста. Щорічно в місті проводилось більше 100 міських спортивно-масових заходів за участю представників вікової категорії від 5–6

років до 50–60 років, таких як: «Веселі старти» для вихованців дошкільних закладів, змагання з бально-спортивних танців, спартакіади, Всеукраїнські змагання легкої атлетики, художньої гімнастики, волейболу, боротьби самбо, вітрильного спорту, щорічний міжнародний турнір з футболу «Кубок мерії».

Нікополь гідно представлений на Всеукраїнських та міжнародних змаганнях. Спортивною гордістю міста є майстер спорту міжнародного класу Олена Антонова – учасниця Олімпійських ігор в Атланті, Сіднеї, Греції та бронзовий призер XXIX Олімпійських ігор у 2008 р. в Пекіні; Костянтин Симашко - переможець XIII Паралімпійських ігор у 2008 р. в Пекіні; заслужений майстер спорту Стенковий Максим – двократний чемпіон світу зі спортивного скелелазіння; Балабан Сергій – срібний призер чемпіонату світу та Європи з боротьби самбо та дзюдо; Тетяна Іванова – призер Кубка і Чемпіонату світу з кікбоксінгу. Їх готували заслужені тренери України В.Воловик, Г. Дашко, В. Пасічник, М. Гаман, Н. Кудренко, О. Мимриков. Місто є незаперечним лідером у змаганнях міст області на юнацьких і молодіжних спортивних обласних іграх, за що неодноразово нагороджувалося дипломами і кубками.

Почесні громадяни м. Нікополя

Однією з відзнак Нікопольської міської Ради є звання «Почесний громадянин міста Нікополя». Починаючи з 1967 р. його удостоєні колишній директор ПТЗ і Голова Ради Міністрів СРСР Тихонов М.О., командувачі радянськими військами в період Нікопольсько-Криворізької операції 1944 р. – Маршал Радянського Союзу Чуйков В. І., Маршал авіації Судець В.О., генерал армії Лелюшенко Д.Д., генерал-лейтенант авіації Єрьомін Б.М., гвардії генерал-майор Зав'ялов М.І.; двічі Герой Радянського Союзу генерал-лейтенант авіації Таран П.А.; Герої Радянського Союзу Поцелуєв І. М., Свєчкарьов О.І., Шпуняков С.П.; видатні організатори виробництва, директори заводів Величко Б.Ф. та Ігнатенко О.Г.; люди праці: бригадир будівельників Ганчев І.Д., робітник – трубник Грязєв П.І.; вчителі: Костенко І.І., Богуш П.М., Ануфрієва Л.О., Зель М.О.; спортсмени В. Воловик та О. Антонова.

Післямова автора

Видання, з яким Ви, шановний читачу, щойно познайомились, було підготовлено влітку 2009 року, у той час, коли відбувалися заходи до урочистого відзначення 370-ї річниці заснування м. Нікополя. За незалежних від автора обставин, незважаючи на своєчасне подання тексту нарису до міського оргкомітету по святкуванню ювілею міста, його так і не було надруковано.

У подальшому нові умови сьогодення надали можливість повернутись до неопублікованої праці, підготовка якої після першого видання у 2006 р. тривала три роки! У 2011–2012 рр. газета «Проспект Трубників», за сприянням засновника газети, директора РПЦ «Січ» О.О. Фельдмана, надрукувала нарис для своїх читачів, які позитивно оцінили його. Врешті-решт ідея видати нарис окремою збіркою отримала підтримку.

Мені дуже приємно висловити щиру вдячність секретарю Нікопольської міської ради Мєтер Михайлу Аркадійовичу та депутату Нікопольської міської ради Колеснику Вадиму Геннадійовичу за безкорисливу допомогу у виданні стислого нарису (2-го, доповненого) з передісторії та історії м. Нікополя.

Мирослав Жуковський.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. Офіційні документи

1. Акт проголошення незалежності України. 24 серпня 1991 р. / Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 38. – С. 1063.

2. Постанова Кабінету Міністрів України „Про затвердження Списку історичних населених місць України» від 26 липня 2001 р. №878 / Офіційний вісник України. – 2001. – № 31. – С. 104–117.

ІІ. Опубліковані джерела

3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией / Изд. под ред. Г.Ф. Карпова. – СПБ., 1878. – т. 10 (дополнение к третьему тому: Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великой Россией. 1653–1654 г. – 838 с.

4. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ 1713–1776 / Гісцова Л.З. Демченко Л.Я. (упорядники), Бутич І.Л. (відповідальний редактор) та інші. НАН України, Інститут української археографії, ГАУ при КМУ, ЦДІАУ у м. Києві, видання друге доп. і виправл. – К.: Наукова думка, 1994. – 232 с.

5. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. Т. 2 / Л.З. Гісцова та ін., упоряд., І.Л. Бутич (наук. ред.). – К.: Наукова думка, 2000. – 750 с.

6. Беднов В.А. Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений: Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. / Под ред. А. Синявского. – Екатеринослав: Губ. Типогр., 1913-Вып. IX. – с. 168–215.

7. Боплан Г.Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнеться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. – К.: Наук, думка; Кембрідж (Мас): Укр. наук. ін-т, 1990. – 256 с.

8. Величко СВ. Літопис. Т. 1 / Пер. з книжної укр. мови, вст.стаття, комент. В.О.Шевчука; Відп.ред. О.В.Мишанич. – К.: Дніпро, 1991. – 371 с.

9. Величко СВ. Літопис. Т. 2 / Пер. з книжної укр. мови, комент. В.О. Шевчука; Відп.ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1991. – 642 с.

10. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. Т. 1: 1620–1647 годы. / АН СССР. Ин-т истории. АН УССР. Ин-т истории. – М., 1954. – 585 с.

11. Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. / Сост. А. З.Барабой, И. Л. Бутич, А.А. Катеренко, Е.С. Компан. – К.: Наукова думка, 1965. – 826 с.

12. История о казаках запорожских как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся. Сочиненная от инженерной команды. – М.: Общество истории и древностей российских, 1847. – 43 с.

13. Книга Большому Чертежу / Подгот. к печ. и ред К.Н. Сербиной: М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 189 с.

14. Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии: Год 3-й. Вып. 4 / Изд. под ред. А.Синявского. – Екатеринослав; Губ. типогр., 1907. – 233 с.

15. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Р.Г. Іванченка. – К.: Т-во «Знання» України, 1992. – 192 с.

16. Літопис Руський – Пер. з давньорус. Л.С Махновця; відп. ред. О.В.Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.

17. Літопис Самовидця / Від. підгот. к. ф. н. Я.І. Дзира, Відп. ред. Академік АН УРСР А.Д. Скаба. – К.: Наук, думка, 1971. – 208 с.

18. Литвин М. Отрывки о нравах татар, литовцев и московитян (1550) // Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 1(XVI ст.) / Под ред. В.Антоновича. – К.: Типогр. Г.Г. Корчак-Новицкого, 1890. – С. 3–52.

19. Лясота Е. Щоденник // Жовтень. – № 10. – 1984. – С. 97–110.

20. Материалы по истории Запорожья // Записки Одесского общества истории и древностей, т. XX. – Одесса: Экономия, типограф., 1897 – С. 87- 108.

21. Материалы по истории русской картографии. Вып II: Карты всей России и западных ее областей до конца XVII века / Собр. Кордт В., – К.: типограф. С.В. Кульженко, 1910. – 31 с.+35 карт.

22. Мицик Ю.А., Брехуненко В.А. Джерела з історії Жовтоводської битви 1648 р. – Запоріжжя: РА „Тандем -У», 1999. – 52 с.

23. Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗ: Собрание первое, т. 1. – СПБ.: Типогр. II-го отделения собств. е.и.в. канцелярии, 1826. - 1045 с.

24. ПСЗ: Собрание первое т.XX. – СПБ.: Типогр. II-го отделения собств. е.и.в. канцелярии, 1830. – 1042 с.

25. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Підготовка тексту до друку, передмова, комент. Ю.А. Мицика, В.М. Кравченка. – К.: Наукова думка, 1992. – 336 с.

26. Топографическое описание доставшихся по мирному трактату от Отоманской Порты во владение Российской империи земли (1774 г.) // Записки Одесского общества истории и древностей. Т.VII. – Одесса: Гор. типогр. Х.Алексамати, 1868. – С. 166–198.

27. Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. Т. I-II. – Владимир: Типолитография губ. правления, 1903. – 2107 с.

III. Наукова література

28. Акимов А.С. Никополь. Путеводитель. – Днепропетровск: Проминь, 1988. – 111с.

29. Андрущенко В.Л., Федосов В.М. Запорозька Січ як український феномен. – К.: Заповіт, 1995. – 173 с.

30. Апанович Е.М. Исторические места событий освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – К.: Изд-во АН УССР, 1954. – 103 с.

31. Археология Украинской ССР: в трех томах. Т. 3 / Ред. кол.: В.Д. Баран (отв.ред.) и др. – К.: Наук, думка, 1986. – 575 с.

32. Археологічні пам'ятки Української РСР: Короткий список. – К.: Наук, думка, 1966. – 462 с.

33. Афанасьев А.С. (Чужбинский) Поездка в Южную Россию. Очерки Днепра. – СПБ.: Книгоиздательство Г. Гоппе, 1891. – 290 с.

34. Бойко А.В. Запорізький зимівник останньої чверті XVIII ст. – Запоріжжя: РВП «Видавець», 1995. – 56 с.

35. Бунатян К.П., Симоненко О.В., Мурзин В.Ю. На світанку історії // Україна скрізь віки. Т. 1. – К.: Видавничий дім „Альтернативи», 1998. – 335 с.

36. Варивода Л.П., Жуковський М.П. Богдан Хмельницький і наш край. – Дніпропетровськ: Пороги, 1998. – 52 с.

37. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Екатеринославская губернія. Т. XI: Ч. 4 / Сост. Н.Драчевским. – СПБ.: Типограф. Генштаба, 1850. – 198 с.

38. Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.

39. Головко Ю. Микитинська прикордонна митниця (1776-1778) // Матеріали науково-практичної конференції „Історико-культурна спадщина Нікопольського району та проблеми історії запорозького козацтва» 11-13.10. 2001 р. – Нікополь: КП „Нікопольська друкарня», 2001. – С. 219-222.

40. Граков Б.Н. Каменское Городище на Днепре. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 240 с.

41. Граков Б.Н. Скифские погребения на Никопольском курганном поле // МИА СССР. Вып. 115.-М.: Изд-во АН СССР, 1962. – С. 56-113.

42. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. 4. – К.: Наук. думка, 1993. – 544 с.

43. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. 7. – К.: Наук. думка, 1995. – 628 с.

44. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. 8. – К.: Наук. думка, 1995. – 856 с.

45. Давня історія України в 3-х т. Т. 1 Первісне суспільство / С.С. Березанська та ін. – К.: Наук. думка, 1997. – 559 с.

46. Давня історія України в 3-х т. Т. 2 Скіфо-антична доба / Бессонов С.С.,Гаврилюк Н.О., Зубар В.М. та ін. – К.: Інститут археології НАН України, 1998. – 495 с.

47. Дмитров Л.Д. Археологічне вивчення Нікопольщини в 1935-1936 рр. // Наукові записки Інституту історії та археології. Кн. II. – К.: Вид-во АН УРСР, 1946. — С 55-73.

48. Дмитров Л.Д. Археологічне вивчення Нікопольщини в 1935-1936 рр. // Археологія. Т. III. – К.: Вид-во АН УРСР, 1950. – С 151–166.

49. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. – М.: Наука, 1970. – 383 с.

50. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. – М.: Наука, 1985. – 246 с.

51. Жуковський М.П. Символіка територіальної громади м. Нікополя. – Нікополь: НВ МФО, 2005. – 23 с.

52. Жуковський М.П. Історико-правові аспекта генези м. Нікополя. Про літочислення с. Покровського. – К.: Вид-во ФПУ, 1999. – 15 с.

53. Жуковський М.П. Микитинська Січ (про початок літочислення Нікополя) // Збірн.: Богдан Хмельницький та його доба . К.: Інститут Історії України НАНУ, 1996. – С. 257–260.

54. Жуковський М.П. Про генезу та історико-правове забезпеченя літочислення міст Дніпропетровської області. // 36.: З минувшини Придніпров'я. – Дніпропетровськ: ВПОП „Дніпро», 1995. – С. 95–100.

55. Жуковський М.П. Про літочислення м. Нікополя. – К.: ТОВ «Українська видавнича спілка», 2000. – 60 с.

56. История государства и права Украинской ССР: в трех томах. Т. 1. / Редкол: Б.М.Бабий и др. – К.: Наук. думка, 1987. – 317 с.

57. История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область / пред. редкол. Васильев И.В. – К.: Главная редакция УСЭ, 1977. – 838 с.

58. Історія Української РСР: в 8 т., 10 кн. Т. 1.:кн. 2 / відп. ред. В.О. Голобуцький. – К.: Наук. думка, 1979. – 344 с.

59. Кабузан В.Н.. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX вв. (1719-1858). – М.: Наука, 1976. – 307 с.

60. Карелин И. Никополь // Записки Одесского общества истории и древностей. Т.6. – Одесса: гор. типограф. Х. Алексомати, 1867, – С. 523-538.

61. Кривцова-Гракова О.А. Погребения бронзового века и предскифского времени на Никопольском курганном поле // МИА СССР: № 115. – М,: Изд-во АН СССР, 1962. – С. 5–55.

62. Козацькі Січі: Нариси з історії українськог козацтва XVI-XVIII ст. / відп. ред. В. Смолій. – К., Запоріжжя: Інститут історії України, 1998. – 252 с.

63. Ленченко В. Листи кошового отамана П. Калнишевського 1763 р. про устрій Запорозької Січі // Пам'ятки України. – № 3. – 1989. – С 28-30.

64. Макаревский Ф. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшого XVIII столетия. Вып.1. – Екатеринослав.: типогр. Я. М. Чаусского, 1880. – 534 с.

65. Маркевич Н. История Малороссии. Т. 1. – М.: типогр. А. Семена, 1842. -450 с.

66. Маркевич Н. История Малороссии. Т. 3. – М.: типогр. А. Семена, 1843. – 409 с.

67. Материалы для географии и статистики России собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния / сост. Ген. Штаба капитан В. Павлович. – СПБ: типогр. Департамента Ген. штаба, 1862. – 350 с.

68. Матеріали до звітної доповіді міськради за час 1930-1934р. на І-му орган.

Пленумі Нікопольської міської ради виборів 1934. – Дніпропетровськ, державна обласна друкарня, 1934. – 88 с.

69. Меньшиков Г.Й., Позняков К.І. Нікополь. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. Головна редакція Української радянської енциклопедії: АН УРСР, 1969. – С. 435–454.

70. Меньшиков Г.Й., Позняков К.И., Пятигорец А.И. Никополю 200. - Дніпропетровск: Проминь, 1980. – 143 с.

71. Місто Нікополь Дніпропетровської області: Історична довідка. /Акад. НАН Україїни Тронько П.Т., Жуковський М.П., Маньковська Р.В., Полін С.В., Скляренко Є.М. – К.: Інститут історії України НАН Україїни, 2001. – 65 с.

72. Никополь // Словарь географический Российского государства. Ч. IV; отд. I. – М: Вольная типография Ф. Любая, 1805. – С. 658–659.

73. Никополь // Городские поселения в Российской империи. Т. II. – СПБ: типогр. товарищества „Общественная польза», 1861. – С. 166–168.

74. Никополь // Географически-статистический словарь Российской империи. Т. III.: вып. 1-й. / сост. П. Семенов. – СПБ.; типогр. В. Безобразова, 1866. – С. 475–476.

75. Никополь // Энциклопедический словарь. Т. XXI / Издатели: Ф.А. Брокгауз (Лейпциг) и И.А. Ефрон (Санкт-Петербург). – СПБ, 1897. – С. 143.

76. Никополь // Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Т. XIV / под ред. П. Семенова Тян-Шанского. – СПБ, 1910. – С. 636–637.

77. Никополь // Большая Советская Энциклопедия. Т. 18. – 3-е изд. – М., 1974. – С. 16.

78. Нікополь // Радянська енциклопедия історії України. т.III. – К., 1972. - С. 237–238.

79. Нікополь // Українська Радянська Енциклопедія. 2-ге вид. Т. 7. – К., 1982. – С. 371.

80. Падалка Л. Обезземеленные вольные матросы в г. Никополе Херсонской Губернии // Киевская старина. Том XIII: год седьмой; октябрь, ноябрь и декабрь – К.: типогр. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1888. – С. 124–129.

81. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Вст. ст.; упор, та примітки П.М. Саса, В.О. Щербака. – К. Либідь, 1994. – 768 с.

82. Савур-Могила: Легенди і перекази нижньої Наддніпрянщини / Упоряд. і авт. прим. В.А. Чабаненко. – К.: Дніпро, 1990. – 261 с.

83. Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII столетия. – М.: Наука, 1987. – 271 с.

84. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Часть II: Хозяйственная статистика Новороссийского края. – Одесса: тип. Францова и Нитче, 1853. – 555 с.

85. Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького / передмова та коментарі Г.К. Швидько; Пер. з рос. Т.С. Завгородньої; худож. іл. О.М. Бузилов. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.

86. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). – 2-ге вид., доп., перероб. – К.: Либідь, 1995. – 624 с.

87. Сосса Р.І. Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. Короткий нарис. – К.: Наукова думка, 2000. – 248 с.

88. Срезневський И. Украинская летопись. MDCXL – MDCLVII – Харьков: В университетской типографии, 1835. – 224 с.

89. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу в середині XVII ст. Книга перша: Воєнні дії 1648-1652 рр.: Наукове видання. – Дніпропетровськ: Вод-во ДДУ, 1996. – 320 с.

90. Терещенко А.В. Очерки Новороссийского края. – СПБ.: типограф. Импер. Рос. Академии наук, 1854. – 288 с.

91. Українська РСР: Адміністративно-теріторіальний устрій: на 1.01.1987 року / Відп. ред. Кириенко В.І., Стадник В.І.; Упоряд.: Гринюк П.М. , Сидорін А.Я. – К.: Головна редакція УРЕ, 1987. – 504 с.

92. Шапошніков Г.М. Як виникло місто Нікополь // Історично – географічний збірник. Т. 4. / За ред. проф. О. Грушевського. – К.: Вид. ком. для склад. Історично-географічного словника України, 1931. – С 189–212.

93. Эварницкий Д.И. (Яворницький Д.І.) Запорожье в остатках старины и преданниях народа: Ч. 1; Ч. 2; / Упор, передм. М.М. Олійник – Шубравської; худож. оформл. О.В. Коваля. – К.: Веселка, 1995. – 447 с.

94. Эварницкий Д.И. Вольности запорожских казаков. Историко-топографический очерк. – СПБ.: тип. Бабкина И.И., 1898. – 32 с.

95. Эварницкий Д.И. Число и порядок Запорожских Сечей. – К.: Отд. оттиск из апрельской книжки-журнала «Киевская старина», 1884. – 20 с.

96. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. Т. 1 / пер. з рос. І.І. Сварника; упор. іл. О.М. Апанович; худ. В.М. Дозорець. – Львів: Світ, 1990. – 319 с.

97. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. Т. 2 / пер. з рос. І.І. Сварника; худ. Є.Е. Доцюк, В. М. Дозорець. – Львів.: Світ, 1991. – 392 с.

98. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. Т. 3 / пер. з рос. Li. Сварника; упор. іл. О.М. Апанович; худ. Є.Е. Доцюк, В. М. Дозорець. – Львів.: Світ, 1992. – 456 с.

Зміст

Переднє слово 3
Розділ I. Найдавніша передісторія м. Нікополя 5
Розділ II. Микитин Ріг наприкінці XVI – у першій третині XVII століття 12
Розділ III. Микитинська Запорозька Січ..... 16
Розділ IV. Микитин Перевіз Війська Запорозького Низового..... 22
Розділ V. Утворення містечка Нікополь та його розвиток у 1775–1800 роках 30
Розділ VI. Містечко Нікополь у 1800–1860 роках 37
Розділ VII. Розвиток Нікополя у часи капіталізму (1861–1916 роки)..... 41
Розділ VIII. Нікополь у національно-визвольних змаганнях 1917–1921 років 50
Розділ IX. Нікополь у міжвоєнний період (1921–1938 рр.)..... 59
Розділ X. Нікополь під час Другої світової війни 1939–1945 роках 64
Розділ XI. Нікополь у 1945–1991 рроках 71
Розділ XII. Нікополь на початку незалежності України у 1991–2001 роках 77
Розділ XIII. Нікополь у 2002–2009 роках..... 82
Післямова автора..... 88
Список використаних джерел та літератури..... 89

Науково-популярне видання

Жуковський Мирослав Петрович

НІКОПОЛЬ

(стислий історико-статистичний нарис з історії міста)

(Українська мова)

Відповідальний за випуск: *Жуковський М.П.*
Літературний редактор: *Сєрікова Л.М.*
Комп'ютерний набір: *Орлова О.М.*
Комп'ютерна верстка: *Чащинова О.В.*
Художній редактор: *Дирда О.М.*
Коректор: *Павлова І.В.*

Підписано до друку 12.09.2013 р.
Формат 84х108/16. Папір офсетний. Гарнітура літературна.
Друк офсетний. Тираж 300 прим. Зам. № 1778.

Видавець: СПД Фельдман О.О.
53200, Дніпропетровська обл., м. Нікополь, вул. Героїв Чорнобиля, 138
Свідоцтво ДК № 3266 від 28.08.2008 р.

Друкарня: СПД Фельдман О.О.
53200, Дніпропетровська обл., м. Нікополь, вул. Героїв Чорнобиля, 138
Свідоцтво ДК № 3266 від 28.08.2008 р.

Жуковський М.П.
Ж 86 Нікополь : стислий історико-статистичний нарис з історії міста. – Нікополь: СПД Фельдман О.О., 2013. – 95 с. + 16 іл.
ISBN 978-966-2421-15-6

Видання містить стислі історико-статистичні дані про найважливіші події з передісторії та історії м. Нікополя Дніпропетровської області, заснованого у 1639 р. козаками Війська Запорозького як Микитинська Січ.

Основою публікації є історико-краєзнавчі та археологічні дослідження автора, документи державних і відомчих архівів, наукових бібліотек України, Російської Федерації, Польщі та Німеччини, статистичні дані виконавчих органів Нікопольської міської ради.

Попередня публікація нарису відбулася в 2011-2012 рр. у газеті «Проспект Трубників» за підтримки засновника газети, директора РПЦ «Січ» Фельдмана О.О.

Рекомендується для ознайомлення учням, студентам, всім, кому не байдужа історія міста та його гостям.

ББК 63.3(4Укр)

Мирослав ЖУКОВСЬКИЙ
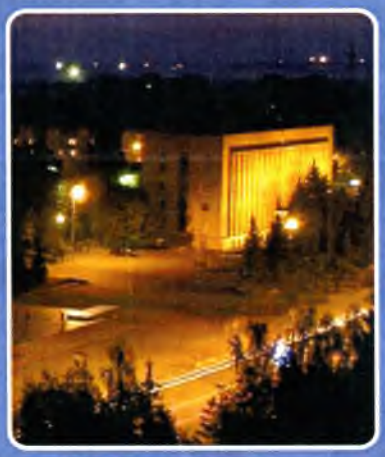
заступник директора Нікопольського краєзнавчого музею (з 1993р.), заступник директора Нікопольського регіонального відділення науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України (з 2002 р.).